पद्यत इति चतुर्थस्कंधे सोऽरसे तर्वं हि श्रुत्वा मृतानां पशपत् कर्मिणि चारणौ : उदासीन इवाध्यक्षो वा गुणात्मविदेहिनामिति नन्वन्येवाय
वः शब्दाः संतीति चेन्न वृक्षस्यौषधिभ्यो वज्रस्य सर्वरूपस्य मंगलार्थिभ्यस्मात्पदवाच्यत्वात् तथाच श्रुतिः वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येक इति गीतायां च ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् अधश्चो
र्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके न रूपमस्ये
ह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः पदं तत्परिमार्गि
तव्यं यस्मिन् गता न निवर्तंति भूयः तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी निर्मानमोहा जितसंग
दोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तदिति आत्मनीत्यध्यात्म
नं किंच वः युष्माकं मध्ये उपायः ज्ञस्तोऽनुक्त उपायास्त्वित्यर्थः अथ प्रोत्तराणां योज्यं तृतीयपर्याये तक्षमाणां पुरोडाशकां
डेमपि क्रोड दिशंति तः सविता जगतः प्रप्रेरणे उ.प.से. अन्येनिट तस्य रूपं मुख्याधिकारी क्रमस्य प्रभवत् फलसाधकः
वो युष्मान् श्रेष्ठतमाय वेदस्य मोहकत्वान्न दर्शनेऽपि वैदिककर्मकारयितृ पंचागो त्रायत्कर्मणे पंचरात्रीयचर्यापादोक्तकर्मणि
यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः प्रकर्षेण अर्पयतु एतेनेन कालकर्माणि द्रव्यं चोक्तं ननु वृत्तवायुत्वमेव प्रत्यक्षं वल्लासिच्चाये
वप्राप्तिसंदहत्लवादि व्याप्नोतिश्रुतेर्भक्तमनोरथे नायध्वं वाचस्ततश्चओकारस्य च सूक्ष्मोकारं प्रत्याहारसंभवान्निमंत्रणे लोट्
ननु व्यापकवयं किमिति मंत्रणेनेत्याहुतु अप्रिया इति हंतुं गंतुमयोग्याः साधनेभ्यो विना अतो निमंत्रणमित्यर्थः तथाच
भाष्यं भावार्थपादस्य द्रव्यं चालौकिकमित्यनिष्पन्नायां न कोऽपि हेतुरिति अर्जुन्य घ्नाऽणेहिराणीस्यादित्य मराघ्न्यो गरुद्धी रोहिता
पंगवीति तत्राहं तेहि सार्थकस्य योगरूढेः अत्र तु गत्यर्थकस्य योगरूढो नोक्तदोषः हे देवराज क्रीडादिकर्तृभागसेवितं

भागं३ तु अन्नाद्यं दोध इंद्रियाणां विषयग्रहण सामर्थ्य विशेषजनि कामात्मनिष्ठं शक्तिं चोर्ज्जः स्वर्तिः इति छेदः ईर्ते स्मीन तस्या
पने भगवद्दोग्ध्य योऽस्तीति तिर लोपः अधुक्षतेत्यर्थः सुप्तिङः इति छेदे त्रि उ क त्रिचत्वारिं शदित्यस्य विरोधः अतस्त्रिंशयं
३ थे त्रिचत्वारिंशादितिच तु श्चत्वारिंशत्सदा नीत्यर्थः सुप्तिङः इति छेदे उर्ज्जं षष्ठ्यालुक् अत्र अतनि अतः श्रेष्ठनमा
यकर्मणे गायत्री सावित्री सरस्वतीं छंदसीनष्प्रयंचाहृत पयस्वतीरिति पयोदुग्धं तेन संहिता समाप्ता उक्तं तु पंचाल तु पं
चरात्रे प्रतिमंत्रं तस्मीक्षा समर्प्यादिभेद कथने न कं रूपत्वेन वा तस्य संभवोऽस्य यः प्रज्ञा सरस्वतीत दृतीया द्वितीया त्रा
पयति पयस्वतीर्गा आप्यायध्वं आप्यायतरद्वौ देवहितपदार्थौ तरगत पर्वतं प्रतिवर्द्धयातीति तेन श्रीगोवर्द्धनेति पर्व
तनाम पर्वतराघवास्त मित्रैत्यग्नेसामग्नीछपर्वतस्योके जसस्थाने शत्रूदस अनमीवा इति अमीवं पाप अस्यास्तं
यौगिकार्थः अमीवोऽव्याधिर्वा तद्भाववत्यः अस्य स्यायत्न पूजने सर्वधातुभ्यो मनिन् नविद्यते यस्मा प्रज कोराज रोगा
यास्यंताः ममांवस्तेव संतु लेट विकरणालोपः एकवचनं छांदसं नोऽस्माकमी शतमाः अति शये नेषां न दुक्तं संध्यायां
आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसंमितं गायत्री छंदसां माते दं ब्रह्म जुषस्व मे गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमावाहयामि स
रस्वतीमावाहयामि छंदसीमावाहयामि श्रीयमावाहयामीति श्रीभागवते चैकादशे संध्योपासादिकर्माणि विधिना नोदि
तानि मे पूजाते कल्पये त्सम्यक् संकल्पः कर्म पावनीमिति नतत्र स्तरूपत्वे स्तुत पिपासाभिरद्धि कर्त्र्येश नथा इत्यादि न संभा
वित्तौ सिद्धिमेषजादीनां रक्षादीन आहरणसाध्यत्वात् आहरणस्य हेतिसाध्यत्वादित्याहन्तः घश ९ सवितिधं हेतारं गता
रं वासं स नीति घसस संस्तुति हिंसयोः ध्वीदेः परमस्मै पदीसेट् कर्मण्यपरण् स्त्रीत्वविवक्षायां मप् उहेतिविशेषणं
घ वरोध उपदाभावेपि छांदसो पकर्नरि ननु करणे न तु संख्या योग शास्त्रे पर चिन्तासां नं श्रेष्ठन कर्म बंधकं कलं स्या

नवार्थि. शंकयप्रकृते परचितस्ताने नेश्वर हृदयं युस्मनंगीकरोत्वित्याह तु : रुद्रश्येति रुद्रस्य रौद्रयतोजाननमात्रस्य हेतिरायुधं पंचरात्र कि मायापादेत्र
६५ योदशाध्यामे ब्रह्मादिदेवतानां तु शस्त्रान्यात्मीयविद्यया एवंसंस्थाप्य शस्त्राणि निशस्त्रस्यापनमस्त्विता न्यसीति लिंगेन हेतुरूपार
णि वोयुस्मात् देवहितान् परि वरणुक परि तो गी करोतु रुद्रस्य भक्तत्वात् तत्साधनेवायुरूपत्वेपि न विरुध्यते प्रतंवद्रुशपं
तं वानमस्कुरुत नित्य सरिति वाक्यात् साधवो हृयं मह्यमिति हृदये ताक्षाक्ष त्वान्दोषायापि तत्र तत्कृतापराधाय गु वीक्षोद्गत्रनस्या
प्रराधेणुग्रणराात् हृदयोत्था शंस्वादयोपि वचरणे रु-प-से- वणुतु- स्वीयते नांगीकरोतु भगवतोरुद्र संबंधित्यपि हे
ति स्वीयत्वी नांगीकरणोन परित्वोहरं खित निङंत पदयोगरूढो तथाच्चमाधवीये वरणुक्तपरिहरत्वित्यर्थे नयोगरूढो
मनोध्भावि प्रयोजक पंचरात्रीयत्तांनपादो कव स्तरण श्रेष्टत कर्मरणे संप्रश्नम हतु धुवा अस्मिन्निति धुवा शोऽडसीकला अस्मि
गोपतौ कृस्पेयां चंद्रवंशो प्रन्नत्वात् सावहीं ह्य: स्मात मन्वादिश्वतिवहुधा प्रजाकरणार्थं प्रश्नोपतिषदि प्राजाकामोवै
प्रजापति : सत्तपोतप्यत समिथुनमुत्पादयति रयिं च प्राणं चत्येतौ वहुधा प्रजाकरिष्यत्यादित्यो हवै प्राणो रयिरेवं चंद्र
मा रयिर्वा एतत्सर्वमिति मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन गर्भं दधाम्यहं मितिगीता अतोयजमानस्य प्रजकस्य स्नग्गवाश्वान्पा
हीती प्रश्न : अग्राज्ञा वा अथवा ध्रुवामुनिरूपत्वेन शिवा अस्मिन परिहश्यमाने कृस्पोगोपतो युमरणेस्यात भवेतद्यं देवहि
नपदार्थो नासं गतिकारकस्य भगवत: दैशिकस्य पशून पशपत्नि सर्वम विशेषेणेतिघस्त्रुव : रुरु प्रश्न न्यय : गोवाश्वाश्वादि
श्रिप्रेक्षणे अयजौ दृशीत्यु : पशिरादेशाश्च पाहि रक्ष वेदस्यात्मत्वात् अत्र पदे रूढ्यभावेप्प क्षति : ईश्वरे योगरूढिरेवे
ति नियमाभावं यो तपतित्ताव ममात्र रक्षरणे वा रूढि : अत्रायमर्थ: सिद्ध: यजुर्वेदो मानुव : अग्निवक्षतनस्य नतरकर्मणांच
गवेदेति रूपरण दत मंत वन्ध मानजनक सुप्रिपासाथि वृद्धि कर्त्री शक्ति : विचारकारणाभूत शक्तिश्चत तत्वेन निरूपिते।

कापरति रूपित प्राप्य मेधा रूपा रक्षा रगति प्रत्यय परोऽदपऽउक्तं ऽअग्नि रूपर स्तानिरिक्त तनोऽप्रथमति रूपरोऽयुक्तभावच ऽअनस्त्वां
पीपिही त्युक्तं किं विवर्त पालने नेत्याह वायवस्थेति वायुः प्रत्यस्य वस्तन द्रूपाः स्थेति ननु यजुषि मानवं प्रतिपाद्यमित्याह
उपायव स्थेति उपायामां न वाइत्य दोषसवितामुष्यादिकारी प्रतिवंधकोऽभविष्य तीत्याह देवो व सवितेत व्यापकावयंवा
पवइत्याशंक्याह ऽआप्यायध्वमिति ऽआप्रपि ऽप्रापध्वं मिति ऽआऽप्रपि) भक्त मनोरथेना व्यापकनि मंत्रराणांकु न इत्याहाप्रियेति
गति मंत्रराणा मेतरागत्र मयोग्या वायव्या वैय शत इति श्रुते इति ऽआह देवभागमिति हे यज्ञभाग दिव्यंभाक्तिदिनि वेदितजें ऽअ
न्नाषंदाेध त्युत्तुऽप्रति ऽअनतिपतनईः तस्मीर्भगवद्दोग मोज्ञा ऽअनोत्रो मित्येका सरंवस्तेति संध्याश्रुते राह पयस्वतरिति
गायत्रीसावित्री प्रजा सरस्वती तद्वतीनचकोशे प्रजावतीपदंमात्र जयागंारूटि मितिवाच्यं चंति वंधे कोशप्रामान्यातुकेह
त्या स्त्रीत्वादमीत्याह ऽअनमीवाइति सर्वमिदं मात्मचिंताभिस्ताने साधित्याह रुद्रस्येति हेति सेवाप्रतिवंधत्याजनकरराणा
पबद्धिरूपा सेवाफलविधाताबाचार्येरुकास्य बमन्यत् ऽअत्रविंदा इषेचत्रिंचत्वारि सचपदानीत्यर्थ इतिश्रीगोपे
श्वरस्यकृरणवेतुक्तौ प्रथमपर्याये प्रथमानुवाकव्याख्यासमाप्ता ॥ ॥ ॥ ॥
बर्हिषेदनं वायवइत्युक्ते ऽआवाहकौधर्मासनंम पेक्षनेतदर्थं प्रादिभैः कल्पितासनरति सप्रविशाध्याय वाक्यानदर्थं पंच
रात्रेभद्रकालक्षरो यत्र वक्षाकुशास्त्रीहिक्षेत्रागतातत्रवै ऽअधोजलसमोपेताभद्रका इति सास्यतेति कुशकाशग्रहणां
भद्रकामूर्त्यं र्थेच नहिक्तस्यास्यामीति क्याङ्क्ते तरंनशास्यतीति शुंधध्वदैव्यायकर्मरणो पश्राग्र देवदात्मके बर्हि
षिनिषेत्याहतु यज्ञस्यधोषदश्रीति ननुसर्वज्ञोऽनस्यतीतिचेन्नः मदन्यतेनजानंति नाहंतेभ्योमनागपीतिवाक्यादु
क्तेन रत्नशास्यतीति शुंधध्वंदैव्यायकर्मणाइत्यग्नेवसमारान्वाछोध्यपदार्था उच्यंते हे यज्ञविघ्नोस्यः बर्हिरूपपदार्थ

बर्हिपदार्थो तर्गत्वे पदार्थत्वेन स्फूर्तिः घोषदसि हर्षवर्द्धसि त्वेति तत्प्रतिषेध्यमित्यर्थः घससं हर्षे विकारे घष देवबर्हिरग्ने साग्निकर्मगस्यपेच
रात्रेसत्वात् विश्वकोशे बर्हिः पदस्याग्नेः शक्तिः त्रिवृत्क्रतस्य प्ररोह्यसकांडेनिवेशाद्ब्राह्मणो कुशादि पवनसाधनमात्माप्रथा
न्युक्तानित्याप्ष्येयानि सहृष्पघोषदसि इत्याहूयमान एवरविंदधाति इति ब्राह्मणोरपिधनं कुशादिरूपं प्रसिक्तां नोकरणे वैभ
भ्वा· से· तस्य तरूपतुमप्रसंगात् घुष्टशब्दः इत्यस्य भ्वादि· प· सेरोनत्रूपं साधारणपात् प्रषविशाह्वनेः घुरः अप्रर्थ भेदे· प·
से· तस्य रूपं वाविशब्दे नवायुना सहशब्दो बर्हिः नप्रनिपाचा श्रव्यः कर्तरूपे रसि नजवालोहं रक्षः अप्रधीनोतत्प्राहृत प्रत्यु
ष्टमितिरक्षो दग्धमित्यर्थः उषदाहे उष रुजायांवा भ्वान्यै से प्रतिकूलतरुनायुक्तं जातिमित्यर्थः एवंमर्थः रक्षपालने रक्षं
त्येभ्योरक्षांसि सर्वधातुभ्यः असुन् रक्षा ४ सिंहवापुरोनुश्च वाकेत योग्नमभिघ्नं ततो प्रजापतिर्वरणोपामंत्रयतः तानि
वरमहरणे तादित्यो नो घोटाइति तांप्रजापतिरब्रवीत योधपध्वयामिति तस्मादुष्टंतर हवा तानि रक्षांसि ४ सादित्यं योधयंति
पावदंस्तस्य वागानानि हवास्य तानि रक्षांसि सिगायत्रि पामिमंत्रिते नाम्भसा शाम्यंति इत्याहरणे सहवै पत्नोधाई छर्करूपाग्नि
घोरागतनम्यां प्रत्युष्टमिति इषेत्वोर्जेत्वेति मंत्राभ्यासिद्धं अप्रएतयोसुषदाः शत्रवः निरंभिसुषांकि चाकिवो महाराजत्वा – हस
महाराजत्वादेव विरहेण दग्धा यतोजानेत्वि भक्तिकर्मकरणमव सरं बाल्यतेपि भक्ताः स्तेह प्रजां विदधतं इति धिषणा
बुद्धिः प्रेयं इयं प्रागात् प्रीतिविषयं प्रागमेदानां स्त्रीत्व युक्तानाम पीन्यवस्यानेनकोपि दोषः नेनस्वाम्यं स्त्रस्योंकारस्यना
भ्यायुक्तं अप्रत्र इयं प्रागादिति पदं छित्वान्विनोर्थः हे बर्हिस्त्वमच्छ अच्छि अयामेभ्वा·प·से· यमउपरमे भ्वा·प·से· अप्राया
मंकुरु भक्तार्थविरोषे तायामं ऊपरपरम समीपक्रिडातदुपं दुरग संचारं कुरु व्यायामं पुरुषेष्वन्ये इति विश्वपवने ए
ध्यासमितदुर्गभूमेर्वक्षामारणत्वात् मनुनाहूता इतिमानवाइमे पदार्थाः स्वधापदात् पितृ तदैवत्यसामग्रै वेदोक्ताः अप

त्रमानुषे यजुर्वेद उक्तास्वधया पित्रदेशेन प्रत्यक्सिद्ध द्रव्ये राजते न नित्यकोके न वितष्ठामानवीधिपरागायि विगतरूपा सुपोऽगत
संक्षेपे दी॰ प॰ से॰ छांदस अ १ ३ भावः सकारात्स्पष्टः तस्य तनूकर्तरोत्यस्य अन्वयश्च पादूपन्ते तत् आवहंतीति तेत्ताई इत्यतिदे
दः तात्पदार्थान् तुभ्यं यज्ञाय आवहंती व्यापकाय प्रापयंति केके वयः महानारायणे यदेकमव्यक्तमनंतरूपं विश्वं पु
राणं तमसः परस्तात् इत्युक्तोऽस्माने तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनां मितिश्रुतौ अनंतमूर्तीनां वसत्वात् ननु वा
उक्तो गोधरानीते कुतः आवहंतीत्याह तु पुरस्तादेवेभ्य इति सर्वदेवेभ्यो विष्णुमुख्येभ्योपि वैसमवत्कादिभि ज्ञुष्टं प्रत्यासेवीतंत्र
पदार्थजातमतो विशेषेस्तु समानयोगक्षेमप्रचारत्वेन पुराणोपसीद्धत्वात् पुराणा विस्वास्वादेन्योस्तु पमावहंति जद्यपि
अत्र पंचरात्रीयक्रिया पादोक्ताभ्यां प्रपरीक्षाप्रवेशवलिनामकेऽध्यायेन परिक्षाप्रवेशवल्यो द्वितीयेध्यायेन्यामादिवि
न्यासाप्येन्यामादि विन्यासस्पग्रहरां द्वितीयाध्यायोक्तस्य कौवर्गादि स्तिगर्भस्यन्यास एव मुदाहृत धातुलोहानिरत्ना
नि कंदं वीजं प्रहृत्य तथा भाजने लोहते कृत्वा दारवे प्ररापये पिवा उपोषित शुचिस्नात्वा नववस्त्रोत्तरीयकः रात्रौ महूर्तेसं
प्राप्ते गर्भाधानं तथाचरेत् आदावभाजनं पश्चात् स्वमात्मानं हरिं स्मरेत् ध्यात्वा तु वसुधा देवी मंत्रमेन मुदीरयेत्
सर्वभूतधरे कांते पर्वतस्तनमंडिते समुद्रपरिधानीये देवी गर्भं समा[illegible]येति गर्भनासस्पग्रहरां पर्वतस्तनग्रहरणा
त् अत्रापि पर्वतनतेराध्यात्सम्मितिदर्शनात् बर्हिरासद इति एवं नि[illegible]वने यज्ञरूपे हे बर्हिः आत्मानं त्वसदेः विषादं कुर्याः
आर्तिं कुर्याः चतुर्विधा भजंते इति गीतायां आत्मानं सदेधिशाहार्थं कुरु षड्विषादे विसर्गलोपापेक्षया वा वैदिककेर
प्रत्ययः आसादे आसादवितव्यं ननु निबंधायाम् सुरीमतेति कुलआर्तिरित्याह तु ः देवानां परिषत् नमसीति देवानां मध्ये
परिषत्तं सवनि कर्मासि देवीअर्ष्टिर्विमोक्षायेति आर्तिं कुर्या इत्यर्थः ननु जडाव पमार्तिकथं कुर्मु इतितत्राह तुः वर्षद

नवार्थि

६७

दमसीति वर्षेण इहैवात्मा नारायण रूप मसीकार्यकारणात्वस्यैवैक्यमर्पणात् पटतंतुवत् एवंमायातिरस्कारेण दृष्टंवाहि संबोधयतः
देवेति मात्वांअन्यवत्अन्यंचतोन्यन्वत् भातिर्यचतीतितिर्यक् अहं पर्वते वसुधादेव्यास्तनरूपेरण्यासंपसिद्धौआर्लेङ् आसिस
मैवेनामासास्त इति कल्प उत्तमपुरुषैकवचनं गसंस्सिद्धं कुर्या संगतेतवावेता मारिणं रूढ प्रारणात्मागे लेट् म्रियेयलिङ् मेलेट्
सिवहुलंलेटो तिड़िश इमसिमिस इनसैष्यलोपपरस्मैपदेष्वितमिपं इकार लोपनस्यस्यामि पातांइतंतानः लेटाडावितिअडसे
नस्तः नमांडु योगइतिनिषेधात् इट् सिवहुः त्वेणिद्वकव्यः वृद्धिः त्वंमामारिपं उत्तमपुरुषैकवचनं तिङ्प्रत्ययः शतवल
शंशनशाखंविरोहवल संबरणेः म्वा-म्रा-सेडसप्रत्ययः कश्चिद्दसिप्रत्ययः तृतीयस्कंधा प्याध्यायसुवोधिन्यामितिरुह
जन्मनिलोरणमध्यमपुरुषैकवचनं पंचमस्कंधेएवंकुमुदुनिरूढोपः शतवलसोनाम वटस्तस्य स्कंधेभ्योनीचीनाःपयो
दधिमधुघृतगुरणान्नाद्यंवरसैयासनाभरणादयः सर्वएवकामदुघानदाः कुमुदान्यान्यपतंतस्तमुत्तरणोदयतमुपयो
जयंतिगतथाचशतवलसंवदयधामवति तथारुहेमवटवत्सदेमध्वाधर्थविरुहे माघासादीनां पयः पयसोदधितातार
स्तरसानांमधुदध्योघृतंइक्षुरसस्यगुरणामंभोयेनतद्भूतेभ्योवरगारिणा कार्यसवृक्षेभ्य शयमेदुवरादिभ्योशतंफलादि
आभरणांतंदुलिनी १ विवपंरुहेमेति शतवल्यांविरोहेत्यास्तायाः सहस्रवल् कल्पवृक्षरूपा वयंकुशादयोवयं विरोषणा
रुहेमजन्मात्मनयासरीरस्वीकारं कुर्मः भद्रकामभूमिन्वाय परंतु प्रथिव्याः संपर्कंमापाहिन्याह वर्हिः नरवोभ्मिनेदुरितयो
भागवतात् प्रथिव्याः संपृचः पाहीति प्रचइति पृचसंपर्के इत्यस्मात्कर्तरिक्विप् पंचम्यंतंरूपं वर्यरहत्वादसंगोहेप
रुषइतिभावः अमंत्रकलबनेबांस्तरणांतरमुदाजहारःआपस्तंवः प्रस्तरमेवमंत्रेरणदर्भमिनुस्तीमिनरदितिवाजसनेय
कम्मिति छेदनंद्वैधीकरणमितितचात्मतयाशरीरस्वकारेप्यस्तीतितनघुर्मोन्यस्यासंगतिः ननुपर्वतः स्तनमंडितभूमेः

पर्वतर्द्वाराकथनस्यकिं प्रयोजनमिति स्तस्योकारप्रश्लेषोवाकस्यलोकारश्चाहत्तुः सुसंभृतात्वेतिव्रात्सरासुसंभृतेत्वांसंभरामी
त्याहरत्सरौकेनसंभरतोत्यत्रभरणसाधनेब्रह्मेवेति नब्राह्मणादिविरोधोत्र तथात्र्यादित्यैरासनासीत्याहइयंवाआदितिः अस्या
एवैन्येद्रास्त्यांकरोतीमेवेति पञ्चैरस्त्यास्थानंकरोतीत्यस्यारणत्र अध्वर्युः करोतीत्यर्थः स्वसंभृतानुभूमि आख्यापकेनत्वयाअहं
वाकसंभरामिर्उकारश्चाहंवाकक्रउच्यते क्रियापादेध्यायहूयार्थः संक्षेपेराणेकः तृतीयाध्यायेध्यायतन्त्रमंडलंतः सर्वसंवांग
मसमुद्रकंदिग्गजेनेर्भिनं शेषफणाग्नि द्वशिरस्तिस्थितंमतस्यावेस्यावसुधांहितहस्तास्यामलांसुधां आकल्पितामृतस्यानामह
ध्याद्दर्भसंपदे आत्मानंकेशवंध्यात्वासर्वाभरणभूषितमिति देशिकः कर्तान्तव्यापकेनमेरत्ताहंवावाकसंपकप्र
तिपादियामि उकारश्चपुत्रसंभरामिगस्यर्थं आदित्यैरासनंशोभते अदित्याइतिप्रयोजनंतथाच आरणे अपरामिता
र्भिराप: अष्टयोनिमष्टपुत्रां अष्टपत्नीमीमांमही अहंवेदनमेपस्त्रत्रवामत्युरथाहरत् अष्टयोन्यष्टपुत्रां अष्टपदिदमं
(तरिक्षं अहंवेदनमेमृत्युनचामृत्युरथाहरत् लीममृदिवं १ अहंवेदनमेमृत्युनचामृत्युरथाहरत् सुत्रामाणांमहीमूषु
अदितिरंतरीक्षं अदितिर्माता सपितासपुत्रो विश्वेदेवा अदितिः पंचजनाः अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं अष्टौपुत्रासोअदि
तेःयेजातास्तन्वः परिदेवाना ३ उपप्रैत्सप्तभिः २ परामार्तंडमाभ्वरदितिः पंचजना ततउक्तमिष्यामामित्रश्चवरुणाधाता
चार्यमाचअंशश्चभगश्वइंद्रश्चविवस्वांश्चेते हिरण्यगर्भोह ५ं सत्रविशत् बल्लजंज्ञातंतदिन्यदमितिगर्भप्राजापत्यद
तिः अपरापरार्धपूर्वमुकार्धं ह्रपापराशब्दरूपात्त्र बिभ्रुपराद्यौः अंतरिक्षः पृथ्वीमनेनज्ञानेनप्रजापतिनागधिराप:मत्तु
सद् श्रायासेमीकृतीहरजइंद्रसुत्रामाणांउपउभरुजायां अदितिरंतरिक्षं अदितिर्म्येति पत्रीतिकरलोपः यम्वा. प. से. ह
रमुक्तंचकुः पुरेवपुसांत्रवधतोधराञ्वरइतिवाक्यात् द्यावापृथिवीम्याजायानानासदिरत् एवंतैरिभिरायेमान्ताप्र

वैरूपमितिश्रुतेरादिर्माता सपिता ॰ पित्रा सह वर्त्तमान: पिता प्रजापतिर्गर्भ: प्राजापत्य: इत्यवरक्षमाराश्रुते: सपुत्रा बहुत्वविष
पुत्र: सह वर्त्तमानै काैरव मनुष्या ऽष्ट विश्वेदेवा: पुत्रा: ऽप्रदिति : पंचजना: पंचबुद्धेवतीर्था रामादिरूपा जनं मं तीनिपंच
जनपद व्युत्पत्तिर्न संख्योप संग्रहाधिकरणे प्रारामादयो नाव्ययशेषादिति सूत्रभाष्ये वहुसेवार्थ प्रणिधानस्य योगसूत्रक
त्वात् ऽप्रतो ऽजाता किंतु प्रकटा: ऽप्राप्या पकस्य दितिसुजाताजातेत्यजिकार: जनेर्जनित्वमापद्धिति: वरिदेवानितिसम्य
क्भक्त देवान् उपप्रैत्स तत्तिभिरित्युक्तं रुद्रव्याचष्टे परामार्त्तेरुमिति परा॰ यस्यावि ध्मोर्हितिसुजाताजातेत्यज्विकार: जनेर्जनि
त्वमपद्धिति: वरिदेवानिति सम्यक्भक्तिदेवान् उपप्रैत्सैत्तरगत इरागतोलब्ध्॰ मत्स्यबेतदिति तद्युगं श्रीभागवते तु कीर्त्ति
मेतं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभि: ऽपर्याय सह त्रैरा सोऽनन्तादृतिविद्वल: कद्यमसु प्रलेव वकचारणुरादि द्वारा मन्यचेइचय
राप्ययो: वहुसम्यरूपं जस्तानं लिट्कानच्यस्त ऽप्रवबोधेक्षितं नदित्यमिति नदिति प्रसिद्धां उतस्य दितिगीतायां नदर्दित्सां
इति पदं दित्सां विप्रकृष्टत्वात् द्वयहि प्रजापत्या इति वृहदारण्यकादह गर्भ: प्राजापत्याइति प्रजापतेरपत्यमित्यर्थेदि
त्यदित्यादित्य पत्युत्तरपदाराप इतिराप: वह्वजं ज्ञानं वा वस्वाभिरिकस्य भगवंतं प्रत्यविषयत्वात् ऽप्रत्राभावेपिरापक्षा
ऽप्रास्यासि ऽप्राप्या पकाय रतौ स्त्रासि तदुक्तं तृतीयाध्याय समाप्तौ स्वातं मन्दोष्ट्य पुष्पाभिर दुष्टभिदुदुषरौ: पूरयेद्धानु
कामिष्य जलेष्वोपरि पूरयेत हस्तिपादैर्ईर्द्र दंकन्या पुनस्तोयैष्य पूरयेदिति व्रोह्लराज्चुरोधेन रास्नापद रावं युज्यते मनइसु
पक्रम्यारणे ऽप्रादिशेरास्वासीतिश्रुतिर्व्याख्यातं च ततः सिद्ध द्रोद्गाराणोऽभ्येगोक्षिद्धये ऽप्राहतु इंद्राणे से सनहनमितिश्रुत
इंद्राणे सतमन्त्रुरुपेव्ययोक्षाप्रतं वनहनं वंधनमत: पणास्तुर्यैधिकारीणपि पर्व उत्सव वेतद्विषये ऽप्रकल्पितामितिपंच
रात्रादाकल्पविषयेण षष्ठानुधनं सम्यक दर्भरूपं विकसेतु सितेन वमा ऽप्रस्यात्षागतिनिवृत्तौ ऽप्रतिषत गतिनिवृत्तिः

ईश्वरस्यात्राक्लिष्टकर्मत्वात् तनुस्त्वं तं तयो नारीमिति वाक्यात् तथा च विश्वग्रंथो धनेस्यात् संदर्भ इति ग्रंथिः पर्वणि कौ
टिल्ये ग्रंथिपर्णगदान्तरे इति च ग्रंथि कौटिल्ये भ॰ प॰ से॰ ग्रंथसंदर्भकादिपरस्मैपदीसे ग्रंथिकौटिल्यं सम्यक् दर्भनं पंकरो
तु सतेतत वमा अस्यात् ष्टागतिनिवृत्तौ अतिष्टत् गतिनिवृत्तिमकरोत् अस्यादिति लुङ् तडस्माह वाक इंद्रस्य त्वेति इंद्र इदि
दि परमैश्वर्ये रंदति क्रियतम्मिंद्रिस्य त्रिस्याकांडा शर्थस्य तु विस्तारार्थे आव्यापकस्य बाहुभ्यां संप्रदानाभ्यां सुपष्टेउत अधिकं ददाति
कास्वेति चेत्त्न: संबाहुभ्यां धमति सपतत्रैर्ध्यावाभूमिजनयंदेव एक एव इति श्रुतिः एक एव परो देवो नानाशक्तिसमन्वितः करो
ति सर्गसंहारौ स च नारायणः स्मृतः इति पंचरात्रेत्तोनपादे नृत्तणसर्वतः पाणिपादत्वादिविवरणे इंद्रस्य विशेषणं बृहस्पते
रिति बृहतां पतिः प्राणस्य आकाशसशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः अधुनास्याप्रमाध्याय पंचरात्रे उपमादाधिष्टान लक्षणं
अष्टमे प्रासादभेदलक्षणं नवमे मूर्द्धेष्टकाविधिर्विमानदेवताकल्पनं तत्र मूर्द्धेष्टकाविधिः माहतु मूर्द्धाराणीति
मूर्द्धिमूर्द्धेष्टकाश्च तत्र: शुयां आ आज्वामूर्द्धभ्यो हराणीत्यर्थ भूमिदुपगरहलिंगनराराणां कालहलं च स्वरकर्त पंडोचव्य
त्ययमिष्टतिशास्त्र लदेषां तदपि च सिद्धतिवाहुलके नेति सुकृत्य यो वा प्रपावेदिकायां आस्तामि आहत्य व्यापकस्य हरणं
करोति व्यापकोऽपि भार्यार्थे आगच्छतीति पुरैव पुसा वध्यतो धराज्वर इ पत्रसु बोधिन्यां वर्तते यत्तर्च तरिक्षं रूपूर्णोतेर्तु
त्वोपश्चेति किं कुः आच्छादकं प्रकं अं तरिक्षं वायुरध्यक्षो तरिक्षस्य तथा च श्रुतिः वायुर्वा अंतरिक्षस्याध्यक्षा इति ब्रा
ह्मणस्य आरणं च अष्टयोन्यष्टपुत्रं अष्टयोदद परिक्षमिति अत्र पश्चादाहरणमि इदन्याश्चर्ये हिति निश्चयेन
एवमारेहिकारणं मुक्ता संसरणा भयमंजनायाहं देवगणमिति स्वसप्रत्ययां तं अत्र चिदा सहसहश्वबलगः अष्टात्रिंश
वतिसहश्वबलगणः १ वयं २ विरुहेम ३ प्रथिव्या ४ संप्रच ५ यमहि ६ ससंभृता ७ तु ८ आ ९ संमरणमि १० आदि

न्यै ११ रा १२ ऽग्नास्त्वासि १३ इंद्राग्नये १४ सन्त् १५ नहतं १६ पूषा १७ ते १८ ऽनंषि १९ ऽग्नष्यातु २० सु २१ ते २२ मा
२३ ऽग्नस्यान्त् २४ इंद्रस्य २५ जु २६ ऽग्ना २७ ऽय्वाहुभ्यां २८ उद्यछे २९ वृहस्पते ३० मूर्द्धा ३१ ऽग्नाहरामि ३२ पुरुत ३३
ऽग्नंतरिक्ष ३४ ऽग्नतु ३५ र ३६ हि ३७ देवंगमं ३८ ऽग्नसि ३९ पंचरात्रे मूर्द्धिष्टिकाविधिं वहलतयाग्नप्राणवस्यामिसंमतिभुवनस्य
पुरः एवं पूर्ववत्कारयेत्तयोर्मध्ये वैदिकं कुर्यात् सर्वालंकारसंयुतं ऽग्नन्यथा पादसपूर्वकल्पिता: प्रथमेष्टिका: मूर्द्धे
ष्टिकाश्चतन्मध्ये चरस्तस्तादृशा: स्मृता इति इतिश्रीगोपेश्वरस्य पूर्णवेतु कृतौ प्रथमपर्याये द्वितीयानुवाकव्याख्या
समाप्तम्: २ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ
पूर्वानुवाके संगतिसूच्यते प्राग्दर्भै: कल्पिताशन इतिसप्रविशाध्यायोक्तं ऽनुपपन्नमिति तद्देशिकविशेषणं परंत्वनुकृतेस्तस्य
चेत्पाधिकरणे सर्वस्य वस्त्वानुकारत्वेन देशिक: प्राग्दर्भैः कल्पितासन एवं भवेत् तदनुसप्तविशाध्याये ऽग्नासीन: प्रागुदग्वार्ह
दर्वीयांत्वथसन्मुखः कृतन्यास: कृतन्यासां मदर्वी पाणिना मृजेत् कलसंप्रोक्षणेयं च यथावदुपसाधयेत् तदाद्रिर्द्धि
वयजतं द्रव्याण्यपात्पात मेवच: प्रोक्षणपात्राणि त्रीण्यपदिस्ते स्तेद्रव्येश्च साधयेत् पाद्यं पाद्याचमनीयार्घ्यं त्रीणिपात्रा
णि देशिक: ॐ हृद शीर्ष्णोचशिखया गायत्र्या वाभिमंत्रयेदिन्येतद्विमयउच्यते इतिपुराणसंगति: प्रौढताभ्यावाय
पूर्वेनवाध्यायुक्तं प्रसंमृजेदितिपुराणेष्वधंध्वंसिन्यारंभे दर्शनाछोधनकर्मत्वेनोपस्थितं शोधयितुमन्त्रापवत् श्रुद्धं
ध्वमिति श्रुद्धं श्रुन्धाय इदमपि कस्मा हेतु कर्मणा इति कर्मार्थे देवत्वाय कमणे ननुमानव कर्माणि वधकानि पंचरात्रे तु
क्रियापदारंभे स्वातंयोगश्चतत्स्मै ननिर्वाणफलदौ श्रुतौ तयोरविदुषां देवेनाधिकार: कथनं ऽग्नज्ञानिनं स्वमकानां
गदित्वानिषतांन्तरणं येनोपायेन निर्वाणफलं स्वर्गादिचेत्रवादु: देवयज्याया इति त्रियस्त्रिंशदध्याये श्रयोपादे देव

ज्याप्रतिपादिता कर्ममोक्षार्थं विहितायकर्मणे एकादसस्कंधेकर्ममोक्षायकर्मणिविधन इतिवाक्यात् शोधनद्रव्याणिपंचरात्रेतोया
धिवासनंकृत्वामंडपे चावासचेत्ति पाणांडु रगः इर्क रत्रक्रुसुधाक्रिप्रकारयाविष्टायात्रिफलांभेवेन्सकृतरद्विंत्रियत्नतः स्वादिरगुं
नयोस्त्वयैशामल्याः क्षीरसाखिनः भिक्षीकृत्य घटेसम्पकृतोयमाविनयानया अभिसिंच्येति च मंत्रस्तु सुगंधदैव्यायकर्मणे
देवयज्याये इतिमातरिश्वनो धर्मोसीतिवायवस्यो पाप वस्य इति पूर्वमुक्तं ता हृश्रावायो घर्मोसि खेदावुरसिहे तरिक्षा
त्रतीय पयप्यिमातरिश्वनोघर्मोतरिक्ष इतिध्याकृतं हेऽधिवासकतोयेधिवासद्रव्याणि वाऽर्र्गरगोदेवावैसत्रमासतेन्यपम
क्रम्ययथइत्वयौनित् हूर्मस्यधर्मत्वमित्याररणमेगमपिमातरिश्वनो यज्ञत्वाभावन्न प्रवर्तते यज्ञशिरः पात्रस्य धर्मः
सक्षरोगटहरात् दैवज्यायांकिंच दाक्षापयतः यौरसि पृथिव्यासि विस्वधाऽसि इति ननुषष्ठेध्यायेमनस्पावेश्यवसुधां
द्विहस्तोश्यांमलापिस्युक्तं सापिच सोध्यद्रव्येनिविष्टा तं प्रत्याह तु ननु नाहं नर्दिष्येनमस्तहश्यन्येत्याह तुः यौरसीतिउ
तररूपमसि पृथ्वीपूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं आकाससंधिः वायुः साधनं इत्याधिलोकमिति शिरव्यायां अधिलोकं एवउत्त
ररूपमस्ति ननु पृथिव्यास्यमेत्याह तुः पृथिव्यसीति ननुनाहं पृथ्वी इत्याह तुः विश्वधाऽप्यसीति विस्वधा सर्वधा पृथ्वी
तस्याः संबंधन्यासि ब्राह्मरणो विस्वधाया इतिष्ठिः सोर्थोस्तु पृथिव्यसीति ननुनाहं पृथ्वी इत्याह तुः विस्वधाऽप्यसीति
विस्वधा सर्वदा पृथ्वी तस्याः संबंधन्यासि ब्राह्मरणो विस्वधाया इतिष्ठिः सोर्थोस्तु परंतु संयोगशिष्टन्यायेन नानुष्ठानेत्तनी
यपर्यायेव प्रवृत्तिः शतशोरनुष्ठानु पद प्रयोगे ब्राह्मणं प्रवर्ततावां पर्यालोच्यवाक्यं विस्वधाया इति प्रथमान्तं वाषष्ठिविशे
षणं वाषष्ठैवै विस्वधायाइति ब्राह्मणात् अतः परमस्य धाम्नो क्षरात्मकेनाकाशात्मके नसर्वतः पंगितापादान्तेन दुःह
दुहिव हूत्यादि परस्मैपदेऽसेटवर्द्दं स्वहेस्वर्डंकार यद्वा हेस्व सत्स्योपि पत्यक्षाब्राह्मणो वायो संबंधि न धर्मः आनयोसि

सूर्यः प्रकाश इति प्रत्ययात् पौरुषत्वं आत्मनो यदर्द्धं पत्नीति पूर्वरूपं प्रथितमसि उक्तः श्रुतेः नतु देवो हं प्रत्यक्ष हृदु इसं [illegible] ख्या हनुः वि
स्वाध्यायमिति निःसापरोक्षाण्यपि वायवस्थेति मंत्रेण वायुरुच्चेनोक्ता प्रत्यक्षः वस्तुरूपाः परोक्षाः कथमिति चेन्नः वेदविरोधेनास्य
व्याख्यानस्य सत्वात् नचवेदविरोधे बकबंधमनुद्भवति व्याख्यानमिति चेन्न एकं संख्यं चेतीति हासे पंचरात्रे तेनोक्तेः च
तुर्दशविद्यान्तर्गतत्वेति हासं प्रमाणत्वेन विद्यान्तर्गतत्वाद्यास्यानस्य वायवस्थेति सर्वे सर्वमयमिति श्रुत्वा वासमाधेयं नवा
रणे आस्तुतिश्च महर्गिश्च महाकृत्प्रदरस्यते संवत्सरप्रतिश्लेष्मणा[illegible] सत्वः प्रसत्वय इति संवत्सरः प्रत्यक्षो वायुस्तु द्विती
यपक्षे प्रत्यक्षः औपनिषदत्वादिति चेन्ना स्मार्तप्रकरणीयत्वाद्गरणस्य नयैवायुप्रत्यक्षः सिद्धं फलांशे समवाप्यभेदेन
कार्यनिर्वचनमविवक्षितं चेति शृणु अतः परमेशोन्कृष्टे नाक्षरात्मकेनदं हवर्दुत्वात्स्वराद्रूपेणानदनुधिवास्यादिपेणान
हिंपाद्यं ददान्त्वावाहना सनासनानं नरवैकुंठदागतस्य मम नेत्रंकिं वायव्यमिति प्रश्ने आह हनुः मारुत इति मामं वाचं अञ्ज
नित्रीः आहूयमम आह्वानं कुरु अहं वाक्याधं दास्यामिति अपपर्पः ज्ञानपादे वासुदेवादादिदेवान्प्रथमान्केशनस्तथा नाराय
णो माधवश्च जह्वानेभ सरोतनये पुनःकाश्च तरणे स्टिवरधुनाबक्ष्यते द्विजसत्तम नारायणो अतोयं तेनैवासीन्महार्णवमिति
पद्मवचनाद्धितीयदेशस्य स्याद्द्रूपो जलं जायते तद्धितीयं शब्दात्मकं कारणमपेक्षते यज्ञिय पदार्थेभ्यः शब्द इति चेत्रान्तरति
व्यासस्तु नात्र आत्राद्दिरेवो महत्तः तत्र विष्णुः प्रथमपदात् अप्रत्ययागो रर्वस्यात् पाद्यार्ध्याचमनीपाद्यमिति वाक्याच्चर
चर्यापादे वसूनां मधुररवाग्निधनानि यमोक्तबक रुद्रक वर्धौ षधिस्थानधनेभ रत्नमधुराणां विश्वकोशो कांतोमा
ररणे नावा अग्निश्च जातवेदो अश्वसहोजा अग्रजिराप्रभुः वैश्वानरो नर्यापश्च पंक्तिराधाश्च सप्तमइत्येषामाचार्यादीनां
वापश्च नकर्त्रीसि किमिति प्रश्ने आह हुतशनधारं शतस्य पाराणां समाहारः शतपदार्थस्य माह सहस्रधारमिति कुश

दिकं हेकुशादिकवस्तूनां पवित्रमसिनेन हुनः स्तोकोवालः ऽप्रष्टमेमासु दुस्वोत्पादकं हरितन्त्र रागादिकं इद्राय दद्यातिवक्ष्यमाणत्वात् द्रप्सो
पांसेवेधि इप्रहर्षमोहनयो इच्छनायां सन्नहर्षमोहनेयौ इच्छाकर्तव्यद्वाद्वप्रहर्षी दोऽप्रजुहानस्यवेत्यवा हुलकात्सः इप्संदधिपने
तरन्त्सयाहुतोदतः संवत्सरोद्रप्सो प इंद्रायसर्वान्कामा नभिवहितिनिऽप्रयंमुष्यः पक्षेगत्वात् त्वयाहुतःऽप्रनंदहूतोवा ब्र
स्मतर्हिऽग्निरितिश्रुतेः सानयादश्वपूर्वं तन्माहात्म्यंस्मृत्वा ऽप्रग्नयेस्वाहा देवतोद्देशेनहविस्त्यक्ते मनसापरंतु स्नेहमाहात्म्या
तोन पूर्वस्मृसहदः सर्वतोधिकः स्नेहोभक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्नचान्यथेति पंचरात्रात् योगायऽप्रग्नितिइत्यग्निः व
हतइति प्रथमागामित्वा नाकायेत्यात्मसुखरूपत्वेन वृत्वाय इदं नित्यकर्मकाम्येरोदस्यो प्राधान्यं निरुक्तेन दत्तन्यसुमिति
तदाहुतुः द्यावापृथिव्याम्मितिसेति सोऽग्निर्विश्वायुर्विश्वंव्यचाति व्याजीकृतानि करोति व्यचव्याजीकृतोरितुदा-प-से- व्याजः
शाक्यापदेसयोरिति विश्वादनपदेशमपदेशं कृतानिमिति व्याजीकृतं विश्वंव्यचाति व्याजी ऽप्रसुतःऽप्रग्नावसंगेविश्वाप
देशमात्रं निर्गुणत्वात्परमात्मनो संगत्वादिश्रुते परधर्मत्वेपि न हसिद्धिरविवेकात् इतिसुवाभ्यां विश्वंकरोतीतिविश्वकर्मा
मनिनाविश्वास्मिन्क्रियत इतिप्रधानाजगज्जायत इतिसांख्य सूत्रात् नतुप्रधानंपूर्वंधोक्तमितिचेत्र विदाधायाइति
मंत्रेउक्तत्वात् पंचरात्रे सर्वाकारं निराकारं नमसः परमव्ययमितियुक्तो संगः पुरुषः एवसर्वेषां लोकानां भगवत्स
पर्काधर्मसाहमस्मीत्याद्यं तर्गकार्यकारणवस्त्वैमर्धरणे नाग्निष्वतुर्दश लोकइत्येति विधानयाशुद्धेन दंतर्गतं दैवा
प्राष्टिसर्पकैः रु-प-से-दैसिकेर्थ पमग्याद्यः संप्रव्यध्वं संपर्कः पुरत्तेपक्वाविति विश्वः शतनेपरवसार्थेऽप्राव्या
पकेचरीश्रेष्ठानैचिकीनहाहिभ्यमध्याधिदैविकचगावश्व कोर्मिरणी ऊर्मीतोकं द्रप्संरूपोयासुताः मधुसानाश्रयं
द्रव्यंसामान्यतः पयसिसर्वेप्रतिष्ठितामितिश्रुतः पयेदानंतु मनोर्थेपछदसीति मधशब्दयोगमात्रापनि स्तर्हि

नबार्थि.
७१

मधुक्षतांगे हंतिसं तुनदाधिदैविकीष्ठु मधुनितिष्टह्नानमस्तुवियतेयासुनाः मधुमन्यप्रतिसयेन मधुमन्यो भ्रूप स्तदीधिदैविकयोगा
वश्व मंद्राइति मदस्तुतिमोहनमदस्व प्रगमनेषु स्वा·रा·से·भूमिर्गावोन्येच पदार्थमद्राः स्फापीतिरक्मेष्टुगदिशाद्वाः मंद्राम
द्रस्तुगंभीरे इत्यमरात् धनस्यसानइति धनस्यगोधनपत्यरूपस्य धनंगोधनपत्ययोरितिविस्वात्सात् मेदानायस्नाताय
चा इंणतिदीनावसानयोरितिविस्वः प·से·कुचतारशब्दयोः स्वा·प·से अमि अग्निन्तु अग्रात्मसुरवत्वेन संकोचयामि नवंन
वंसंपर्केयोजयामि यंन प्रतिष्ठंभयामि सोमेनसंष्टअयमर्थः मंद्राइति स्त्रीलिंगं संप्रत्ययधर्मितिक्रियापदात् तत्रस्तोत्रयः
श्रुनयः धनस्यगोरूपस्यदानाय मंद्रामोदनकर्त्र्यः आचार्यादयः स्त्रीभावसत्वात् कुर्य्यद्वमदइयधनदात्र्यः रागविदाम्पो
वावारुरागीमंदिरादयस्वप्रके त्रीमाव्या योगमायायोगधनदात्री गमनेपादसेवनं भगवन्मंदिरेगमनं तत्कर्त्री गमनेषुसुमा
ष्पत्वात् गौराग्रुष्पयोर्मुखे कार्यसंमत्ययत् लक्ष्मीः पादसेवनाकर्त्री गोधनपशदानकर्त्री पद्मासेवनं भगवन्मंदिरेगमनं
तत्कर्त्र्यः गायत्र्यादयः संध्यामंत्रे ष्वष्ठः प्रजांनैः कल्पयेत्सम्यकांकल्पः कूर्मं पावनीमितिश्रीभागवते प्रजयाश्रवरागादिभि
रितिभक्तिवर्द्धन्यांनत्वंगच तुष्टषेवे प्रजाकूत्रोकेतिचेन्न अर्कमर्चेत्पर्किरा इतिसंहिता पंचरात्रक्रियाचार्यापादोभवतिइति
सोमेनत्वाततप्रीति अप्रेमतंमृतेसोमः अर्तिस्त्रसुइत्यादिनामत् इंदाखयं संभवन्योसधितद्रशादिव्यौषधिघनसारसमीरपो
तदैवतवसुप्रभेदसलिलबात्ररंकिंनरेश्वरेष्वुत अप्रेमृतं विहायसवनर्मोचितं गटक्षतेसोमवत्यात्वां त्वांधनस्यधनप·त्यन·
वास्पदानाया तदुक्तं नास्तिहै नतुबितजेतिगोधनस्यअग्निंघाभूमित नत्विसंकोचयामि स्तनपर्वतत्वेनशब्दयामितंत्
संकोचेरुद्रंद्रायदधातिसोमेनत्वां ततनाः चीतिनन्वेकैकस्मिन्पदार्थे प्रधानसत्यान्मायाचतमोरूपेतिसर्वसमत्येन्यूनाधिकंभा
वार्थेप्रश्नलमाहस्यानलीलार्थेत्रुमि· तदुक्तं कुचकौटिल्यप्रतिष्ठंभविलेखनसपर्केषु स्वादि·पर·से·हेस्वहेविस्मोहं व्यंरक्ष

गोषुहरितादित्ररणं निहव्यंभक्षमारणानि हव्यदुग्धमेवकारोतु एवं दृष्टानुरोधेन रक्षमन्वादिशब्दादिकरणेन पंचैरात्रादिकसो
नवविदासोमे नाष्टौचेति सोमेन १ त्वा २ तनन्वि ३ इंद्राय ४ दधि ५ विसो ६ हव्यं ७ रक्षः ८ स्व ९ इति श्रीगोपेश्वरसुप्रगो
वेतुः कृतौ प्रथमपर्याये तृतीयानुवाके पनसाव्याख्या … अथ तृतीयानोवाकोनोक्तः मूलपुस्तके तृतीयानुवाक
घोतक तृतीयांतकाभावात् एवंकारणसोधनप्रकरणमुक्तं कार्यसोधनप्रकरणमुक्तं सोध्यकार्यमाह अपासीनःप्रागु
दग्वार्चेद्दित्यर्चनमुक्तं तदर्थमाह कमरोवामित्यादि वावुनयोः शब्दार्थयोः पंचरात्रोक्तानांद्रव्यसांख्योक्तासंगपुरुषयोऽक्षा
रणोक्तमद्र योगोक्त पुरुषविशेषेश्वरयो कर्मणोः येदेवाऽक्षारणोक्तयजत्राः तेषांसंबोधनीयंम्ः शकाशक्तियुक्तापदे
शकेयमित्येकंपदं कृतं वत्तृतीयपर्याये वक्तव्यं अतोविषयासेचतायगमनायत्वात्यांप्रत्यष्टरक्षदत्या पुकार्थकं रक्षांसि
अप्रदातयश्च नादरकतोरश्च चतुर्थस्कंधोक्ता क्लेशकर्मविपाकासयावागोक्ताः तथाचसूत्रं क्लेशकर्मविपाकासयैर्ये
परामृष्टपुरुषविशेषईश्वरइति मंत्रयते धरसीत्यादिना हेतादाढीरूपत्वे ध्रहिंसकोपिप्रलयकर्तृत्वात् अस्यंतत्रम
त्रत्वं ध्रुवंनहिंसकंध्रुवं ध्रुवैहिंसायांम्वा. प. से. सेदिन् योस्मात्ध्रुर्वेतितंध्रुवं यवयंध्रुमौवोमस्तंध्रुवेत्यर्थः तदुक्तं
क्रियापादे प्रथमाध्याये यक्षरक्षपिसाचानांसमिधोजुहुयात्स्वयमिति शकटादिकं प्रतिमाशिलाद्वारेपरमार्थातद
तनदधोगतरक्षआदीनांधरणं तदुक्तं तत्रैवैकादशाध्याये शिलांगृहीत्वातांसम्यक् संस्थाप्यासकटादिष्विति दे
वानामिति देवानां संबंध्यसि शकत्वे किंचित्सत्त्वितमं शुद्धिकर्तृतमं तदुक्तं धर्मशास्त्रे यानंमिति स्नाशौचेकिंप्रत्यय
जुष्टतमं प्रतिसेवितमं सदाचारः वह्नितमं तदुक्तं धर्मशास्त्रे यानंमिति स्नाशौचेकिंप्रत्ययः पप्रितमं पूरकतमं दे
वहूतमं देवानां शब्दकर्तृतमं हेजस्य द्वौशब्दयोः अह्तमसिहविर्द्धानं द ९ हस्वमाहुरिति त्वस्यं द्रव्यं प्रतिमाशिलादिकं

महत्तं अग्निसद हविर्द्धानं भक्तकटं अप्रहतमशीघ्रं वा हतं शीघ्रं विलीनं च विद्धे रोचनाभिधेयवदिति विस्वः नावद १ हवर्द्धस्व हे स्वस्रा
त्मीयवर्द्धकाष्टैः पतनप्रतिबंधे कैरवयवैर्वद्धिं कुरु माह्वाः प्रसन्नत्वेन साप्ये पिस्पर्द्धो माकाशी शकटेस्यां नभिसंमंत्रयेति
मंत्रस्येति मित्रस्य स्वर्यस्य चक्षुषा मित्रपदं जिमिदा स्नेहने इत्यस्य रूपं अप्रनो भक्तिमतः सूर्यरूपस्य मम चक्षुषा वेद
त्रयीरूपेण रा रक्षत्र प्येव विधानपत्नी सूर्यधिस्य इत्यपाः श्रुतेर्वेद त्रयीरूपेण्यात्वां त्वां पुस्मात् पेक्षे अप्रनो माभयोः भयं माका
र्षीः मा सं विकथ पार्पक्यं माकार्षीः हे पुरोजसीयाः अप्रतो वली वर्द्धोदयः अप्राचार्य यजमानौ शांत रूपा विति तदीक्षया भयपा
र्थक्ययो संभवात् मात्वा हि १ रीरवा मिति स्य बं हिंस हिंसापां धातु उ ऊ उत मपुरुषैकवचनं न माज्यो जे इति नां दयसे नयज्ञ
मयजंत देवा इति श्रुतेः पंचरात्रे प्युक्ते पंचरत्वं संपादनाय मान्वेति त्वांतं चिंदाभ्यां उरुवा नायेति हि १ स्विरवमित्यादि कत्वाषट्
चत्वारिंशत्पदात् उरु विस्तीर्णं य याभवति तथा वाना यद्वा राशा प्रकल्पयामित्यर्थः प्रकल्पयेदितिवा तत्रैव द्वितीये
ध्याये प्राग्द्वारं सुभद्रं विद्धि पश्चिम पश्चिवर्द्धनमित्याहदिना मंदिरनिर्माणार्थं होमं तृतीयाध्यायोक्तमहादेवस्यत्वेति वेद
स्यमंदिरे पक्षीड़ा कर्तुसंबंधि मंदिरं त्वात्वां सवितुः देवपत्न्याः स्वयस्तमेर्थं अप्रग्नये लौकिकाया समस्कंधेन ढुकि जुषंप्री
त्यासेवितं निर्वपामि कर्णवल्लधी जनंतु मंत्रनानायजु होम्यं किं तु निष्कामत्वेन वीजसंतानं न भवति तथाजु होमि पंचरात्रे पूर्व
वद्वास्तु होमं च कुर्यादित्युक्तेः पूर्ववत् प्रथमाध्यायोक्तहोमवत् होमानंतरं द्विजेंद्रोरम्यु जुस्तात्तो मंदिरं प्रारभेत नराति मंदिरग्रा
रंभ अप्रस्विनोर्बाहुभ्यां मित्यादियज्ञनित्यत्वाय अप्रस्विनौ हि देवानां अध्वर्यू अप्रास्तां अप्रग्निसोमाभ्यामिति द्विदैवत्यो यागः नर
हरेर्वपुरिति पंचरात्रे अप्राशीनं वाप्रियो पेन्वमित्युक्तं वाक्यद्वयं क्रियापादे द्वितीयाध्यायोक्तं तृतीयं श्रुतिः सुवोधिन्यां साधि
क्षावीश्वमीति सप्रमाध्याये जंभाजी लायां जगन्य रत्वेनो का त्रतु द्विदैवत्यो याग उक्त इति चेन्न पंचानामेकवाक्यत्वेनायैडके

तत्रैतस्य पुराणादेकं मत्त्वात् उभयत्वानुपपादयति इदं देवानामिति एकं देवानां इदं अपरमिदं इत्याचर्येद्युनः छंदस्तस्य श्रीर
सरं छंदः तदुपेतं देवानामिदं द्विवचनानुपपत्तिमाशंक्याह सहेति एकवस्त्रोप्युपते यस्तो द्विवचनं लोके प्रतीयत इति अत एकस्या
त्मनो यदर्द्धं पत्नीति श्रुतिः आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितमिति श्रीभागवते एकादशस्कंधे तृतीयेध्याये प्राङ्मुख
प्रथमं स्नानं कुर्षयेत मृत्तविघत्स्येत्यादिना सप्तकर्ष त्युक्ताधाम समग्रं सर्वदाभावेदितमुक्तं तदाह स्यात्स्येत्यादिना स्या
त्यैष्यमसमग्रं चेद् यत्राच्च तुपांसुजडि निस्तृत्तेरा एहे अत एव सा कटनुशब्देन तोदकं तोदनं आदायतोदनमिति भूमिक
र्षणतोदनमत्रापित्वं अधात्मने रास्ये आदानापराप्रादानेकिल भूमिकर्षणावत् अत्राप्याह सुवरः भाति हंस
रोजेसुच अभिविष्येषं चानिडः चिक्षिडः ष्यात् जेट् अप्रमयाऽर्थे प्रेसे भूमिकर्षणे हृत सरोजेचयं मां ध्याये द्विधोरूपे
णच सुषेतिवाक्यात् पालाशब्दं गणप्रयोगाउक्तं अत्रापि पालासत्तोदनं पूर्वोक्तं चतुर्थाध्यायसंबंधि किंचिदाहुः
वैश्वानरं ज्योतिरितिबालालजरे विवं लोहास्यद्भिनिर्मितं तत्रसंनिधिः गुरुस्थानयोर्वैश्वानर रूपस्य ज्योतिरूपस्यच त
दुक्तं तत्रैव प्रार्थत हरिनत्र सन्निधिं कालमंदिर इतिदृहंतां पृथ्व्याधाराप्रथिव्यादेति स्यायसंचितहृव्यैः दुर्वामेदिरंग
हः दृढ नां पर्ईतां दहि दृष्टो लोट् बहुवचनं छांदसमात्मनेपदं केचिचेत् [illegible]शिविवा पृथिव्योन्तरिक्षे पृथिव्याच कर्षणादिपू
र्वमुक्तं उर्वं तरिक्षमिति उरुविस्तीर्णं यथाभवति तथान्तरिक्षं अत [illegible]पवीमत प्रपवीभागं कृत्वा अतोर्भागार्थकत्वं इदि
गछप्रथिव्यां विशेषमाह आदित्यानो पेति आदित्याइलापाउपस्येत् शब्देन तोदकं अधात्मनः सादयामि तदुक्तं तत्रै
व तृतीयाध्याय समाप्तौ स्नातं मृद्भिश्च पुराणाभिरद्भिरद्भिरुद्धरणैः पूर्वरणे [illegible]धकाभिश्च जलैश्चोपरि पूर्जयेदितिरवात उप
पस्य कुतमप्तिमाहुः अग्ने हव्यं रक्षस्वेति हे हुताग्ने हव्यं मंदिरादिं रः रासि आदस्मेसः रक्ष वर्णलोपः हेस्व हविर्दहसे

नात्मय नवमाध्यायपर्यंतमुपपादितं अग्नेपरिवारदेवतादिकं तदुक्तं प्रथमेध्यायेयक्षं रक्षःपिशाचानां समिधो जुहुयात्स्वयं हु
त्वानुमलमंत्राभ्यां प्रथमश्चोत्तरशत नामसु नाम्नां सामंत्रेणावरुणं जुहुयाच्छतं पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा इंद्रादीनां बलिं क्षिपेत् क्षि
त्वपात्रमुपाश्रयोपमेवं ग्रामादिकल्पयेदिति २ ३ इति श्रीगोपेश्वरस्य पुराणवेतुः कृतौ प्रथमपर्याये चतुर्थानुवाकः समाप्ता
४ ४ ४ ४ ४ ४ परिवारदेवताः अस्मिन्ननुवाके उच्यंते देवावः सवितोत्पना
त्विति परिवारदेवेष्वपमुख्यतेपि पूजनेशुद्धानामपेक्षणात् उत्पवनमाहदेवइति देवपदेननित्यक्रीडास्य सविताधिका
रीवो युष्मानपः उत्पनातु निर्दोषस्वरमरणात् अच्छिद्रपवित्रं छिद्रार्णाचेतनां तद्रहितेनेश्वरमात्रेण हेतुना अच्छिद्रेणो
वैअच्छिद्रपवित्रमित्यापस्तंबः आदित्योगिनस्थित्राप्यविनद्धं ननुदर्शंगुलंबिंबमात्रं पूजनोत्सवनेभूजलानामित्यत आह व
सोसूर्यस्य रश्मिभिरति सवितृरश्मिद्वारा व्यापकत्वाद्भूजलापावकत्वं तेन सर्वोनंदादयः सूर्यः कृष्णादयः सविताधिकारी
चपरिवारदेवतात्वेनोक्ताः नच कृष्णं परिवारीति शक्यं यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धयोपनिषदा वेति छांदोग्यात् अतोध्वः सं
हितोपसंहारोक्तः पंचरात्रे ज्ञानपादे कोत्र परिवारी वस्तुतस्तु नाहं वेदैरितिपक्षे श्रीकृष्णस्यवनयाच पंचरात्रे क्रियापादे दशमे
ध्याये श्रीभगवानुवाच परिवारनिवेशार्थं सोमार्धं मंदीरस्यतु रक्षणार्थं तु परितः प्राकारं परिकल्पयेदिति आ
रणे आरंभे आपमापामपः सर्वा अस्मादितोमुत इति जलं परिवारदेवता अग्नेर्भूगिर्वा सूर्यश्च सहसंचरक
रद्वियाबाह्यस्वारश्मिपतयः मरीच्यात्मानो अद्रुह इति योगसूत्रे पातंजले सांख्यप्रवचने विभूतिपादे तस्य भूमिषु विनियो
ग इति तस्य धारणादेः भूमिषु विभूतिका सुकापिलस्य सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्याये तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थे
मभिचेष्टा लोकवत् समानकर्मयोगेबुद्धेः प्राधान्यं लोकवद्वत्लोक विदितिसूत्रेस्तः समानकर्मेतीश्वरकर्मयोगे तद्वैशिष्ट्ये

बुद्धे प्राधान्यं तथा च पंचरात्रं तत्रत्यमेव सात्वतकल्पे प्राक्षाल्य पंचोपनिषदीजलैरित्याद्युक्त्वा महाकुंभजलैर्देवान् न्यसेत् कुर्वीत तत्स्म
रणे अथ शांतिर्देशात्तो देवी उपरीस्थिमे वा अयमित्यादिः आपो देवीरिति क्रियापादः आपो देवीः प्रवदंतीति ध्रुवः संस्कृत
त्वात् अग्नेरध्वरकांडे आप उदं तु जीवस इत्यारंभे के ध्रुवः ग्रुड़ः शब्दे श द स्तुर्वेति यथा मद्धन्वीदिति मद्रूपा आपः अग्नेप्र
थममिमे मत्रं ज्ञानरूपं योगरूपं च तथा च पंचरात्रे ज्ञानयोगक्रियाचर्याख्याश्चत्वारः पादाः अग्नेकर्मोद्धिकारत्वे तयज्ञप
तिदेशिकं धत्ते धारयत आरणे आपमापामपः सर्वा इति ध्रुवः ध्रुवं तीति ध्रुवः अग्नेश्चक्षे पूर्वेना अभुवनं न प्रक्षेप्या
युत्कारां तत्संवत्सरस्य प्रियतम ६ रूपं योत्स्य महानघ्र उत्पत्स्यमानो भवतित्ते पुराणं कुरुष्वेति पुराणकरणे ध्रुवः यज्ञम
वास्मानं नारायणं स्मृतिः प्रत्यक्षमति प्रमत्तुमो न श्चन्नुच्छयं एतैरगदिम्यमंडलं सर्वैरनविधा स्यत्ते इत्याररणात् चंद्रमा वाक्ष
पो ध्रुष्य मितिनारायणप्रकरणी यारणाद्वा तथा च भद्रं करणे ऽग्निरिति वार द्वयं पठते सूर्यचंद्रभेदेन श्रवणा दर्शनयो
विधानं विरुध्यत इति चेन्न वद्ह जातके मूर्तत्वे परिकल्पितः शशिभ्रन इति पुराणे च कृष्णस्य मणिति त्योच्य इति मीनाद्वो
दुपमिति चेत्त्वमयोरेकत्वेन निरूपणात् दर्शनं तु भेदेन मायया अन्यः प्रकारो वा तदग्ने सह वै देवानां चासुराणां यज्ञोप्र
तताव तामिति यज्ञपतिं देवासुररूपं योगशास्त्रे समाधि ध्यानि ध्यानि र्देशविभूति कैवल्याख्याश्चत्वारः पादाः समाध
योये अध्रुप ध्रुवः ध्यानि ध्यसाधन निर्देशो आप ध्रुव ततो ग्ने विभूति पादे धारणाद्द योयज्ञा अग्ने कैवल्यं यज्ञपतिं
कैवल्यं यज्ञप्रवर्तकत्वाद्यज्ञरक्षकः सांख्यमपि मे के सांख्याचयोगाचयः पश्यतिस पश्यतीति वाक्यात् २ प्रोक्षितास्वे
ति न्यसेत्य चैन तन्स्मरणे इति पंचरात्रं पूर्वमुक्तं हेतुरूपाः पदार्थाः अयं प्रोक्षिता आपमापामय सर्वा इत्यारणेयां संबंधित्यः
सर्वाप्यकच्य आप अश्री नारायणं छंदसमेकवचनं अपप्रश्च प्रमयामस्यर्थे आप ध्रुता इति प्रोक्षिता एवन्ना सतोवि

न बार्थि- ७३

यतेभाव इति पंचरात्रे एकचे ततस्याविर्भावः तपः स्वाध्यायेश्वर प्रणिधानानि क्रियायोगः इतियोगसूत्रं सांख्यंगतार्थं अनेन सदा
चारेण प्रोक्षामित्याह अग्नयेव इति दसमाध्याये साग्निकयागि अग्नयेव परिवार देवतारूपान्यदार्थात् एकादशाध्यायोक्तं
प्रतिमातत्पंचतयं प्रीतिसेविते प्रोक्षामि मर्यादायां पुष्टोत्वग्नीषोमाभ्यां भक्तसहितो भगवान्फलतीति पुष्टिमार्गीयमोक्षनिरूप
णाद्ध्येयं तत्पेकथनात् अग्निर्यज्ञ नारायणः सोमः शिवो भक्तः मर्यादास्ययोर्ज्ञाति भक्तयोर्विशेषानुग्रहे पुष्टिभक्तिं प्राप्नुत
आदाविस्युक्त पुष्टिभक्तफलत्वाय तथाचैकादशाध्याये पंचरात्रे श्रीभगवानुवाच अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमाविधिमु
त्तम मित्युक्त्वा महांकुंभस्यतोयेन स्नापयेद्दृढ तां शिलां विश्वादिकुंभतोयैश्च पौरुषं सूक्तमर्चयन् परिसिंचेच्छिलां भूयो वह्नि
निस्येन वारि रोगिनि कुर्यादिवं प्रकांडेन शास्त्रयाचानुरूपया कुमोदकेन तं सिंचेद्ध्यात्वा तत्रास्थितं हरिं मूलमंत्रेण परितः सिं
चेत्करक वारि रोगिनि आरणे तुलेप्योक्ता उपलप्रारणविधिः पांचरात्रोक्ता मन्मयी प्रतिमा द्रव्यं तद नेकं प्रचक्षते रत्नं लोहं शि
लाम्रच दारु स्फाटिकमेव च पदद्रव्याणि प्रकृत्य पोयन्मपः प्रतिमास्मृता इति पंचरात्रोक्ताः तथाचरणं अग्निप्रणीयो
समाधाय तमभितरणता अविषकाउपदधाति अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोपशुश्च बंधे चातुर्मास्येषु अथो आहुः सर्वेष्वय
ज्ञरिनुष्ठितकपिलसांख्यप्रवचनं सूत्रवृत्तौ विषयाध्यायेनासदुत्पाहोत्त्वघ्नं गवदिति सूत्रे जगन्नित्यत्वमुक्तं तदंतर्भूना कप
साधनानां प्रतिमादीनां च नित्यत्वं पातंजले सांख्यप्रवचनं तपः स्वाध्यायेत्युक्त सूत्रं कार्ये २ त्वष्टा निद्रो वृणीत वृत्तत्रय
इति प्राप उक्तास्ता वृत्रोग्निजन्यः अपाररणात् अथाच ह्य यति पुराणे तस्माद्द्विद्रो बिभेतस प्रजापति मुपाधावत् शत्रु
र्मे जपतीति तस्मै वज्रं प्रक्षाल्य प्रायच्छेदेतेन जहीति तेनाप्यायतेति प्रक्षालनार्थमपामपेक्षे द्रस्य प्रोक्षणस्योदम
नोपेमिद्रापेक्षेत्यपामिद्रायेक्षायद्वा वृत्रस्य नात्र प्रसंगः कल्पस्यांतंगत्वात् अतरवापाद्रापेक्षानकिंतुवज्र

स्येति अत स्तस्मात्सुष्टिमार्गीयाद्धत्राद्विंदु तस्मैश्वर्यवान्प्रारागो हि कंपनादित्यधिकरणोत्स्ययोके: सविभेदिंदु: कस्माद्विभेत्ति
मारकरूपादित्यपि कंपनाधिन्यदिकरणाविषयवाक्याग्नेन नश्रुत्यासिध्यति श्रुतिस्तु भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य
भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम इति इंद्रभयजनकं रूपं वर्तेसि अन्यथासइंद्र इत्युपइंनिशब्देशैं द्रोनीभेत्तमंगात
कर्तुंशक्नोत् उपाधावत्तत्प्रसेपेत् कथाखुब्द्वा शत्रुर्वत्रा विस्वासादि: साधनेभ्योतराकथं भगवत्प्राप्तिरिति मेमांज्य
ति जहीत्यत्ते न नकंपनादित्यधिकरणोक्तं इद्दयं वह्नाकं रितुविषयवाक्य पूर्वश्रुत्यर्थकं न तु नान्येति कश्चनेत्युक्तेति
क्रम्यप्राप्तनिषेधविरोधो द्योतितः तत्रेयं प्रवर्तते पुष्पादिद्रोव्वराणोनेति भगवत्सेवार्थवरणोत् पत्रं पुष्पं फलं तोयं
यो मे भक्त्या प्रयच्छतीति वाक्यात् सर्वरूपत्वाद्वायां वत्रस्येवेत्रनिषकंपनादित्यधिकरणोक्ते तुरीये तत्त्वे फलांशे पारोसाद्
तथा च साधनद्वारास्तोने भक्त्या वा प्राप्ते पुष्टत्वामिर तु ग्रहणोति यथेयं चतुर्थं ज्ञानत्वादिद्रं अप्रवरणोध्वं वत्रत्ततर्यै विलक्षणत्वात्सदो
षत्वाच्च चतुर्थीसंभवस्य विलक्षणत्वं सदोषत्वं चत्योतिषे प्रसिद्धं तथाचारण श्रुति: आवर्तमिंद्र: शच्याधमेनं उपस्तुहितं
नमरणामथ द्राभिति एनयैवेंद्र: सत्वाप्रक्यासह: आसुरान्परिरक्षत् तथाचापामिंद्रवीर्यत्वं शम्भोरस्पते एवं चवीर्यवी
र्यिरणोर्वरणं स्तुप्रभ्रवणो अ.प.से. ननु विलक्षणत्वेप्येवंभूता: कथमिद्रो वरणीतवयं चेत्याह १ पुनराह शुध्वधश्चेतिमो
कार्याणि सदाचारादपि स्तुंधधधंदैव्यं कर्म पंचरात्रे चर्यापादोक्तं देवयज्याक्रियापादोक्ताभ्वारणो इदं पुराणं कुरुष्वेति देवय
ज्यायां दैव्यकर्म सर्वेषु यत्नाक्रियुष्वतिचयनविषयं न तु तदचर्यायामपुपलक्षणेन योगे समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्
इत्यत्र समाधिर्मानसी परिचर्या चर्यापादोक्तचर्याक्षेपक: सांख्यमेकमेव पत्तस्यसमिसकत्वार्थे कृष्णाजिनरक्षोवधननमाह
अवधूतमिति अत्र तृतीयपर्याये कल्पेन कृष्णाजिनरक्षोवधूतं नवक्षते आरणेपि कृष्णाजिनप्रसंगोस्ति तथा पुर प्रभ्ज

योषधता यथाकृष्णाजिनस्रोतवेधनं ॥ अन्येपि अत्र पंचरात्रं एकादशाध्याये देवालयेषु मंनोत्वा रथकारस्यं कारयेत् विंवमन्यद्वुतां काधा
ममानानुसारं तदिति अस्यमूतत्त्वं वैदारराषकसांख्ययोगानुसारिनं एवं च द्वादशेध्याये धुवबेर प्रमाणांगुलादिलक्षणानानितदुक्त
त्रयोदशेध्याये शकलस्थापनविधिः ततचतुर्दशेध्याये श्रीभगवांनुवाच विंवनिर्माणमधुनावस्यामिकमलासनेसुकाइष्टकाः
वेदारराषकोक्ताः अत्रापि इष्टकाम्रदउक्ता अपक्वा अग्नेविस्वा चित्वेति चयनविषयत्वं अत्र कृष्णाजिनोपयोगः प्रतिमाशिरसि
यज्ञशिरस्त्वात् पूर्णोऽल्वंगेषु सर्वेषु पटेनाछादयेद्दृढमिति अंगानि द्वादश आरणोक्त संभारेषु त्रयोलोकाः एष्यस्वलोकेप्पोयज्ञ
स्याशिरः संभरतीति तूष्णींचतुर्थंहरति अपरमितादेवयज्ञस्य शिरः संभरतीति अपमर्षः पंचरात्रे शंतपादकर्मणि गार्हप
त्यस्याग्नेकृष्णाजिनास्तरणात् अग्नपतिर्गृहस्य स्यादस्याधाने च सत्रणीतिविस्पष्टानं क्रियेत पंचरात्रे आरणेच कृष्णाजिने
न संभरतीति शिरः संभरणोक्तं व्यासमतेजैमिनमतेजु प्रातः सवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनप्रत्यक्षीष्याः दृष्टवादिसेवदं
निहोतव्यं दीक्षितस्य गृहाइ न होतव्यामिति हविर्वैदिक्षितः यजुहुयात् हविष्वतं पंजमांनमग्नौप्रदध्यात् यन्नजुहुयात् - यत्तपुरु
रेनरियात्तधुरे वदेत् नहविस्कृतंयश्च जमांनमग्नौप्रदधाति नयज्ञनरुरेनरेति गृहाग्गृहेषु नहोतव्यं एवं गृहेविचारः नप्रासा
दे गृहपासादयोर्भेदः पंचरात्रे प्रथगुपादानात् दीक्षितपदार्थमाहः हविरिति दीयंते क्षीयंते इति दीक्षास्ताइत अर्शः प्राघा
कृत्तिगणाः हविषः संबंधि होतव्यमित्युक्ते दोषमाह हविकृतमिति कर्तव्यंन्वं संबंधं उक यत्तपत्नुरिनयज्ञसंबंधिपरु इात्तेश्च
नः विचेतइयात् इणागनौप्राप्नुयात् अंतरमध्येच प्रान्त्येच स्वकीयसर्वे विचितसीतिविस्वः प्रपन्निइतिइति नोमयत्नं कुर्यात्
एइतिसंबोधने द्रव्यस्याभावाद्यत्नाचाह नहविष्कृतमिति एनांवांनगंयः हविषः संबंधिना होमाहोमविशेषयेनोमयज्ञविषय
यज्ञस्यशिरोभरणाद्व्याप्याह गायत्रीछंदाः सत्यमन्यसनस्येव षटकरोम्यधछिनत् तस्यैद्वेधारसः परायतत् अधुना

सिरस्कयागस्य फलासाधकत्वं ससिरस्कस्य साधकत्वमुच्यते अग्निरादय देवा वै सत्रमासत तत्राहुः परिमितं यशस्कामाः ते ब्रुवन् यं
नः प्रथमं यश ऋच्छात् सर्वेषां नस्तत्सहासदिति तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत् तस्यै खाण्डवो दक्षिणार्द्ध आसीत् तूर्घ्नमुत्तरार्द्धं परीण
जघनार्द्धं मरव उत्करः तेषां मखं वैष्णवं यश आर्च्छत् तन्न्यकामयत तेनापाक्रमत् तं देवा अन्वायन् यशोऽवरुरुत्समानाः त
स्याचागतस्य सव्याद्धनुरजायत दक्षिणादिषवः तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म यज्ञजन्मादि अग्नेस्त्याकाम प्रसंगः अग्नेषु
धनुः प्रतिष्वकम्यातिष्ठत् ता उपदीका अब्रुवन् वरं वृणामहै अथ वयं रंधयाम अत्र क्वच खनाम तदपोऽभितृणदामेति
तस्मादुपदीका यत्र क्वच खनन्ति तदपोऽभितृन्दंति वारेवृतं ह्यासां तस्य ज्यामप्यादन् ततस्य धनुर्विप्रमाणं शिरउदवर्त
यतत् द्यावापृथिवी अनुप्रावर्तत यत्प्रावर्गत तस्य प्रवर्ग्यत्वं यद् घ्रं इत्यपतत् तद् घर्मस्य घर्मत्वं महतो वीर्यमपप्तदिति तन्महावी
रस्य महावीरत्वं यदस्यासंभरत् तत्सम्राजः सम्राट्त्वं तमिन्द्रं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत अग्निः प्रातः सवनमिन्द्रो माध्यंदिनं सवनं
विश्वेदेवास्तृतीयसवनं तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन यजमाना नाशिषोऽवारुंधत न स्वर्गं लोकमभ्यजयत् इत्यशिरस्कयागस्य फला
साधकत्वं तदग्नेते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ वै स्थः इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिसंधत्तमिति तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रह एव नौ
अत्रापि गृह्यतामिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यत्प्रवर्ग्यः तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमा
नाः अवाशिषोऽवरुंधत अभि स्वर्गं लोकमजयन् इति सशिरस्कस्य साधकत्वं अग्नेशोर्ध्वापि यागः यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति
यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमान अवाशिषो वरुंधे अभि स्वर्गं लोकं जयति तस्मादेष आश्विनप्रव
ग्र्य एव यत्प्रवर्ग्यः अत्र विषमपदव्याख्या देवाः बलियागी यामग्वादयः इमेभ्यो देवाः आधिदैविकदेवाकर्तारः इति देवपदं कुरु
क्षेत्रं वेदिरित्युक्ता धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः इति कौरवक्षेत्रं धर्मक्षेत्रं बलियागन्नहरणं घोतयति अत्रैतिह्य

स्त्रयोलेका: नाभि: परिमाणरूपाभि: परिछिन्नं भयामभवति तथायस्स्कामा: सत्रविषयानेताहशोविष्णुर्वामनतासौम्या रुद्रयलो
काद्यन्यत्रारणं इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदमिति संहिता एताहशंयशोवामनः द्विदसीकालस्ययसोरूपत्वात् उपत्रयमेकि
पार्थमद्गम्बराः तचकीर्तनस्मरणक्षेपकं त्रिविधः दृष्टे मेशिगाजातेभद्रदर्शनं तत्त्वतोज्ञानं ततोऽवैधहास्पादिस्तुतिः तदर्थमन्त्राश
नंप्रसादानाशनं तत्समानमितिविवक्षुं स्वस्ति नइन्द्र इति समस्तस्वरूपाकालत्वात् तथाच्चविश्वः स्साशीः क्षेमपुरस्पादोइति उरु
क्रमः समस्तस्वरूपेज्ञ- विश्वदेवाद्र्यं तदुक्तमष्टमेरंहस्तुतौ जयोरुगायभगवनुरुक्रम नमोस्तुतइति नमस्तेप्रस्थिग
भीयवेदागर्भायेति कालेप्यावानास्मिमी हविस्त्वमितिच तेदुवन्त्विति सूर्यः किवायात्युतवाविभावसुः सनत्कुमारोपदिष्ट
याक्रमेयस्येसशिष्येषु भ्रगुस्वनेकधाविततर्क्येमाराणेभगवान्सवामनइति पेनः प्रथममितितदुक्तं तत्रैव- प्रविष्टेबौ
द्धमृगवः ससिष्यास्तेसहाग्निभिः प्रत्यगटहत्रू समुप्पायसंक्षिप्रातस्पतेजसेति तेषामिति तदप्युक्तं नमुदायाम्लटउ
तरेवलेयैर्ज्ञात्विजस्तेभृगुकच्छसंज्ञके प्रवर्तयंतोभृगवः क्रतुनमं व्यचक्षतारादुरितंमघारविमिति जगनार्द्ध इतिदक्षणा
द्धौनराद्धो तरार्द्धौ उत्तमांगेवोध्यो जघनार्द्धौधमार्गं देवपित्र भेदेन शरीरस्योभयरूपत्वात् मरवइति मरुदेशाः उत्करः
उन्नयनदेशः अग्निहोत्र पद्धति समागमौ अग्निहोत्रस्थालीं प्रक्षाल्य अंक्षितमस्यतैमतेषां मरवमित्याद्युक्तार्थः तन्यकांम
यतेन्यत्रतत्वामनरूपं यशः नितरांकामयत २ जुहोमिस्वाहा उन्नयनदेशेनिनयत्यंतर्वेदिवा अग्निहोत्रस्थाली
धान्यंतस्योत्क्षेपणं उभयन्नयनं तस्य देशउत्करः उत्काराख्यविकाराख्य द्वौधान्योत्क्षेपणार्थौ काचित्पमरः उत्करणबोका
रः स्वार्थेण धान्यंव्रीहि प्रधान्याकतिविश्वः धनशब्दे म्बा- प- से- शब्दात्मकजलात्मको त्क्षेपणां योगिकार्थेऽपि २ पजमां
नः तदुक्तं यजमानः प्रमुदितार्शनीयं मनोरमं रूपानुरूपावयवंतस्मात्प्रासनमाहरहिति तेनपाक्रमदिति तेनयज्ञेन

यजमानो प्रापाकामन् स्वर्गाधिकसुखं तदुक्तं तेनर्मदायास्तटउत्तरेवले येन त्विजस्ते भृगुकच्छसंज्ञके प्रवर्तयंतो भृगवः कतृतमं
अचक्षनारादुदितं यथारविंकतृतमत्वं वसमांराफलसाधकत्वं फलंचरणमेप्राप्तितं स्यात्तं तदुष्यापनमपरैरपीति तंदेवाइतित
दुक्तं अन्ववर्तेनवैदेवा इति यश इतितदुक्तं यशोवामनं सेवाधर्ये ज्ञावरराञ्छयाच्च्वः व्यापकस्यसेवाद्यसंभवात् तदुक्तं एतेमंत्रे
ऋषिगीकेशप्रावाहनपुरुस्कृतं अर्चयेधूम्रध्वदुयाधुको पाद्योपस्पर्शनादिभिरिति तस्येति भक्त्यादिः तस्मीकृत्या गतस्यतस्य
यज्ञस्य प्रसिद्धेनयछद्वः तस्यत्वयाहुतुरित्यादिजातं तदुक्तं नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःश्रृंगाय तंतवे सप्तहस्ताय यज्ञाय
त्रयीविद्यात्मने नमः इति वेदात्मन उपवेदात्मकत्वमपीति धनुर्वेद उपवेदः प्रतिमादावप्युपसंहरः नमस्ते रघुवर्यायेतिश्रुतेः
उपवेद प्रतिपत्त्यं इषुधंन्वमिति इषुधनुर्भ्याउपक्रियते वैशिकप्रत्ययः आदि यदेनोपवेदजन्म स्वयाकाः श्यामाकाः विद्या
माह सधनुरितिसयज्ञः प्रतिष्ठकम्य स्कांध विष्टा सेव्या · आ· से · स्वभीतिपाठ पुस्तके प्रतिनिधिमुपवेदत्वात् षष्ठ्यविस्वस्य
तदृष्टिप्रायस्ताआह · ताइतिताः प्रसिद्धाः उदीकाः दीदु · क्षेयगदि · क्या· आ· हरि दुःखक्षयक अः तदसंतानायायदीकाः रं
धयामइतिइति नैवेद्यंतुष्टिदमितिसुवोधिनी तदयइति उत्तरीहिंसानारदयो रु·उ·से· एतेनसुरभित्वसानंतासा
मुक्तं तेनसर्वेषां भगवत्वेपि तरंधनादिविरोधः भगवदाज्ञायत्तत्वात् सांख्यप्रवचनादाव पीपरचितज्ञानमुक्तं इंद्रः प्रविष्ट
अन्वेष्विद्रियाणीभवंति फलमाहाक्तासांवारे वांतमिति आदित्यादिद्वारेमंदिरद्वारे वावसरे वांदेवा वर्तसंभजनं आसांउदी
पकानां उपदग्तौवा आश्वपेराज्ञा मानं पुष्टिस्थानं वारस्यर्पाद्दिदिवसे द्वावेवसरवंदयोरिति वंतिस्माद्दूररोवादरइतिचवि
स्वः तासांवेदवेदांतफलं स्तरणनीत्रिरण्याकृत्य ममतोमनो मोक्षोतिवै शायेदितिवाक्याद्वौमाननंतरमित्याशयेनाह तस्यन्यागमिति
अत्रपुंसोपिग्राह्याः स्त्रीद्वग्रा उरुषेभ वेदितिस्तापनायस्त्रीलिंगनिर्देशन्यांइत्यां धनुरज्जुं उपनिद्रूपाः स्वयंश्रुतिरूपाः इति

नवार्थे ज्याशुपनिषदं स्वरूपेण रमाबाधांवस्तुवः धनुरुद्गृहीत्वौपनिषदं सारञ्जुपासननिसितं संधयीते त्यत्रोपनिषदिज्याकं प्रणवो धनुरिति मंत्रेणावरूपध

७८ नुषि अर्थरूपज्या संबंधात् आयागंतायामपि शब्देन धनुः शरे अपिसादृते धनुरिद्धोऽगृहित् तदुक्तमाररणे तस्येद्रोवध्रिरूपेण धनु

ज्योमच्छिनत्त्वयं तदिदं धनुरिज्य: अग्रमवररणेऽश्चस्तनद्गति बम्ब्रीर्धारणांच्छिदिरं द्वैकरणे अज्यं नवियने ज्यायस्येव्वज्यं

चक्षिदुः ब्रक्तवाचि शरंतु पासकः शब्दार्थमनासि अप्रादत इति तुष्टस्य तस्य ततोयजातं तदाहननस्येति अप्रकास सरीरं च

छेत्ति विस्तरतस्य धनुरौपनिषदं प्रणवो धनुरिति श्रुते: प्रणवो विशेषेण प्रवमाणांस्त्रिगुणो भा० अ० अनिगमत् प्रणव

त्वेन प्रकृतिन्त्वं वदंतिशेस्तवदिन इति गोपालतापिनी यान्त्रयो हतिर्मनोधर्मार्थकाम पूरणेस्तस्याशिरः स्वकां मूर्ध्नहीनं यजु

षामुनमां गंसाग्नंलसितोपर्वरणं सुंदमुंदमितैत्तुकावेदांतरूपं उदधिकं अवर्तयत् अवर्तत तदवर्तयत् कामानां

मोक्षप्रतिबंधकत्वात् अत्यतिष्टदशांगुलमिति श्रुतेः यद्यपि सायुज्यं वर्तते तथापि जीवानां विषयावेशदुष्टानां नावेशः

सर्वथा हरेरिति वेदांत रूप्यमदिश्रद्धारूनिर्मितिस्वनानीति वेदरायविषयावेदाना तथावेनित्त हि दांतरूपं शिरः यावाप्रथ

वीअत्र शब्देन प्राणनाय रूपाद्भाव मनुपश्यात् प्रावर्तत प्रापूरणीय पूरणोस्य कृष्णप्रतिपादनाया वर्तत दिविस्तुर्यः

शिरः पृथिव्या तद्रूपविद्योगांगत सन्देति श्रीभागवतात् दिविउपनिषच्छ्रुतिरूपागोप्यः नारास रसो मतंपत्र गोपिक

देवकं तत्कदेवकमध्यस्याः किंशोराकृतिरच्युतः इतिद्रहदुामनुपुराणे अप्रभारणे तस्येद्रोवध्रिरूपेणोत्यस्याग्ने एतदेवसं

योगाबीहृस्य त्यस्य एनद्रुद्रस्यधनुरुद्रस्य त्वेवधनुरार्त्नि: शिरउत्पिपेषस वर्घ्यो भवत् तस्मात् प्रवर्ग्येणायज्ञेन यजते

रुद्रस्यस शिरः प्रतिदधाति नैनंरुद्र आरुको भवति य एवं वेदेति पिषसंचूर्णने रु० प० अ० हूरद्राहे दि० आसे० दक्ष

स्मीकरणे भा० प० से० प्रवर्ग्यः इदं तस्य देवत्वं माहात्म्यरूपं मदुक्तप्रजाभ्यधिकेति श्रीमद्भागवतात् आधिक्यं प्राधान्यं

हरिहररूपं चेत्यविरोधः पृथिव्यांबुजभक्ताः श्रुतिरूपाः पंचरात्रेपि सम्मतोयमर्थः ॥ अष्टादशेऽध्याये मूर्तिभेदकथने रासमंडलमध्यस्थं यद
कुर्यात्सुगाहुरुं देवोऽग्रहीत्याह स्ताभ्यां कराग्रं मध्यतः स्थितं ऽन्यं तं बाहुसाहस्र गोपकं ताभिरावृतं नवनीताय त्र्यं सेतं सव्येनज्ञानु
नाभ्यितं भद्रचन्यरस्तरां पादं विपरीतमथापिवा प्रसारयेद्वामहस्तं चिबुकांतसमुच्छ्रयं ऽभीतिदं दक्षिणेनवरदं वायथारु
चि मध्यतस्तनताभ्योश्च वरदो हस्त इष्यते कृष्णेन पाददेहेण कौडयावयथेप्सितमिति ननुतर्हि सूर्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं नद
जभक्तस्यैत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादत ऽप्र भयनिष्ठं प्रवृत्तिनिमित्तमाह ऽप्रन्नावर्ततेति तथाच प्रवर्ग्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्त
मितिभावः प्रावर्ततेति प्रावर्तनं तन्कर्तौ च प्रवर्ग्य प्रवर्ग्यत्वेनकारस्यागत्वं ननुनैवमपिति बीहः प्रवर्ग्यत्वस्य सूर्यनिष्ठत्वात्
ऽसौरवलवास्त्रादित्यः यत्प्रवर्ग्यं इत्याररणाद्दिति चेन्न एषात्र प्यविष्टुं न पतीति सूर्यविषयवाक्ये त्रयीरूप श्रुतिरूपरणांग
हरणात् ननु न तस्य शिरोदर्शनं गलमनतुरूपमिति चेत्तत्राह यद्दामिति यथामित्यनुकरणशब्दः तथाच घर्मरूपेरणानुरू
पत्वमिति महःप्रजायां ब्वा॰ प॰ से॰ इत्ता प्रजकस्य वीर्यपराक्रमः सूर्यस्तपति सन्दयाद्वित्सुभयं भगवतेजस्त्वाद्धाभग
वद्वीर्यं ऽप्रधिकारि पराक्रमः ऽप्रयमत्र ऽपमत्र तपसंतापे हविष्कृतिः देवोवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणइति
संहिता ऽप्रत्तप्रतुर्ते तदम्भोश्रुत इत्याररणं व्यापकं तु शिरोनानुरूपं ऽप्रशैव चोपते हव्येति व्यासस्तत्रे विरहतापः व्यापकः
व्यापकधर्मस्य व्यापकत्वनियमात् ऽप्रप्रऽप्रप्र इति बीसानामधानुः नकारागमः ऽप्रा प्रव्याप्तौ व्यापकं सत् मार्तंडपदवृत्यमि
माह इदस्याइति यत्र ऽप्रस्यादिवः पृथिव्याचाम्रते उ॰ समयरत्तु उदीपकाः ततभरणं तमिति ष्मितमित्यत्र कश्चिदत्यहैवेदु
कंकाकुलकं ऊराणेऊरी स्त म्राजादीनामुक्रमरणस्मरणात् देवताऽप्रग्न्यादयो वक्ष्यमाणाः ऽग्निसवनं यजनं ऽग्निसवि
देवताइत्याररणाद्दिंद्रः माध्यंदिनं सवनं यजनं विश्वेदेवाश्लो ररणे काग्निविशेषास्तृतीयं यजनं सवनयजनेष्वाप्नेसो

नवार्थि· मनिर्दिष्टत्वेपि चेतिविस्त्र: चतुष्पाद्ब्रह्मस्त्रयः पादाउक्तानद्दिष्ट्रं सप्तते ऽग्ने: समिधः सप्तजिह्वा इति संहितायां सप्तजिह्वा: इंद्र: जनेषु इंद्रियगणो
७८ सप्तसमिधो वसवः ऽग्निरूपा: ऽग्नेरिंद्रत्वे ऽग्निरित्येन रजसावर्तमानो निवेशयन मर्त्यं चहिरण्ययेन देवो याति भुवनानि पश्य
न्निति परमध्वर्ये किंवाग्निराचार्यः इंद्र गोविंद: विश्वेदेवानंदादयः सर्वोत्तमभाववंत: गोविंदभजनं से वाध्यो के शब्दो: ऽप्रत्नी कालत्व
नसूत्रभाष्यप्रकाश रस्यौ विरतं मया तदुमयंमं वेदांताधिकारिणोविवागत संभवतीत्याह तेनापेति व्यापकशीर्षपगनवरी
र्षोघ नास्ति समर्दितासंसा ऽप्रवशब्देन सेवा घर्षे रुंधत ऽऽवरणं कुर्वंत: सुवर्गलोकं ऽप्रात्म सुखं च व्यंगत्वा त्वाभयाप
मोक्षाय ऽभिशब्देइतिपक्षे नास्ति दिव्या वस्यपर्षे शत द्वेष्यः स्वर्गनिष्ठं परामवं कृतवंत यतो सुरायज्ञं जघुः संसारवेष
दुष्टानामिंद्रियाणां विवेकधैर्यार्ध्यायादिग्नेषाग्निना प्रवलत्वं च वेदांतानुसारणेनुष्ठानंतोदांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धाविनो
भूत्वात्मन्येवात्मनं पश्येदिति साधनचतुष्टयस्य त्रिषु मार्गेषु संपन्यानासुरोपद्रवः नापीद्रिय दुष्टत्वं गत्यादिति दोषशमना
त ऽश्विनाविति ऽश्व संहितातेउक्त: वृहदारण्यकारंभे च ऽश्वविद्या वेदांतविद्यास्मनयोरिन्य श्वनौ शिरः प्रतिसंधान
योग्यौ शद्धार्थमेदेन प्रयक् शिरः संधानकर्तारौ द्वितीयाद्विवचनांतं पदं ताविता तौ ऽश्विनौ वहमाह गृह इति ऽश्विनौ
गृहेतौ ऽऽवयोः ऽश्वशिरः प्रतिसंधानोताभ्यामिति ऽश्विभ्यां प्रतिधताभिति ऽप्रसुरासुरभावप्रतिकूलं प्रवर्ग्यः स्त्रर्यः व
जमक्ताश्ववउभयो प्रवर्ग्यत्वात् ऽप्रवेति ऽप्रवशब्देन सेवा घर्षे चपन प्रतिकृत्यादिना व्यापकत्वाति प्रकाश भक्ति मार्ग विरुद्ध
र्मानुरुंधतावरनवंत: यत्तस्य सशिरस्कत्वं प्रवर्ग्येण तत्कर्ममार्गानिर्गतं ऽप्रारणेन प्रथगेवश्लते प्रवर्ग्येण प्रचारस्याग्र
इत्येवं तद्धर्मंत द्धर्माधिकरणे ध्येय सदांमविन्र मंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिपंकजसन्निविष्ट: केयूरवान मकरकुंडल
वान्किरीटी हारदिहिरण्यय वपुर्धत संखचक्र इत्युकस्य संभजनमाह यत्प्रवर्ग्यमिति यतपसुपाशु उक्तनिमित्ता पायेनैम्बीत

कस्यामपायइतिनस्वदादीनांमः नातोगुरुणो यदित्तसामान्येन पुंसकं वाप्रवर्ग्ये सूर्ये प्रवर्तिकरणो वचवरणो रु॰प॰सं॰संभज सूर्येनारायणायेर्थि
भागंकुरुते शिरइति द्वितीयशिरः वेदांतसिद्धं सुवर्गलोकमिति भक्तिमार्गग्रंथप्रसिद्धमपिसिद्धमाहतस्मादिति एषसुर्गलोक
जेता अश्विसंबंधि अश्विनः तत्र प्रगतं वयोयस्य यत्प्रवर्ग्यइति तदुक्तं आयुर्हरतिवैप्रसाधुधन्वनस्तमयनाशो कतेनंयः स्तृणो
तीनउतमश्लोकवार्तयेति अग्नेसावित्रंजुहोतितीप्रवर्ग्यहोमः १ पृथ्वीमर्द्धः प्राविशत् पशन्नर्द्धः यः प्रथमी प्राविशत् सप
दिरोभवत्॰य॰ पशन्नुसोजा पत्स्वादिर्यन्तिर्भवति छंदसाम्ये रवरसेन यग्यस्यशिरः संभरति यदौदुंबरी जग्वाउदुंबरः ऊर्जै
वयज्ञस्यशिरः संभरति यद्वैणवीतेजोवैवेणुतेजसैवयज्ञस्यशिरः संभरति यद्वैकंकती भागवत्स धेइतिचत्वारि द्रव्या
णि अश्वशफविशेषरूपंद्रव्यं छंदसांरसवेदांतःतेन ऊर्जबलप्राणतयोः तेजः प्रवर्ग्ये महत्तेजसः मार्गप्रतिबंधकत्वान्द्वा
रुपंसंधे आहवनी यदिग्नीवायांशिरः संधानंतं देपसदांक्रर्मन्यथारणो सिरोकारणेनदक्षस्य यत्प्रवर्ग्ये ग्रीवाउपसदउर
स्तादुपसदां प्रवरणाति ग्रीवास्वेवयज्ञस्यशिरः प्रतिदधातीति अनेनप्रकारेणपंचरात्रे प्रतिमासंभरणेशिरःसंभरणादिवा
णि ततुपसत्कालानां वेदांतोक्तसूर्यादिरूप प्रवर्ग्ययागइतिचेन्न आरण्यकवनमोवाचे यचादितापचातुरितान्तस्यैवाचेनमो
तमइस्तपक्रमस्तनंवदिष्ये तेजोवदिष्ये यशोवदिष्ये तपोवदिष्ये दंतवदिष्ये सत्यंवदिष्य इति सत्वश्रुतेः सूर्ये अस्वमेधः महाना
रायणात् कृष्णाजिनपक्षयज्ञोवै कृष्णाजिनमित्यारणात् आदित्यास्त्वगसीति अत्रचयो पादेग्नि कार्योविधो चतुर्थैध्याये
कृष्णाजिनमाग्निध्यायनेविनियुज्यते आराधनं चेदं यत्र तत्र सपिचर्माभावेनिषद्युक्तं चर्महि नेविनाशस्यादिति प्रतिमायां त्व
चः पटाइतिचतुर्दशाध्याये पंचमंरज्जुबेष्टं च नालिकेरत्वचाउत्तरितिचाउत्तरितिच तथाच आदित्यादिवः आदितिर्द्यौ इत्यारण्य
त् आहवनीयाग्नेआस्तरणं तृतीयपर्यायेत्रतुध्याने चर्म एवं चदिवस्त्वगसीत्यस्यं तो मंत्रत्तव प्रतिनिधित्वं त्वमजं पृथिवीस

नवार्थि- प्राजारूपाः बहीनां प्रजानां जननेनत्तादृशत्वं वेनुजगत्कर्तृत्वेन वोदरत्वावेतु यत्तु ननुध्यान प्राप्तमात्रेण अप्रजितस्य दत्तत्वात् इत्यथी
७६ इं अत्यत्र प्रतिमाराधनं चेघस्तिन दासमितनर्मामा वेबिनाशः स्पाप्तिनिबद्दु होमे वन्हीप्रगट पेत्तदेवराज अर्थे पूर्वोक्तः प्रति
मायां तु पटनालिकेरत्वचो सत्वोपि सेतु प्रद्य षोभगवांत्वैबेष्टारूपेण तं गणं भितं संयोगजयामासस्तु प्रं कर्म प्रबोध यन्निजित्र
नीयस्कंध षष्ठाध्याय वाक्या वेष्टारूपत्वं सर्वमयमितिश्रुते मूलमंत्रेण जुहुयात्स्वमिदाज्येन वैसतं चरुं पुरुषसूक्तेन जु
हुयात् षोडशा हुतीरिति चेष्टो कामं त्रार्थस्तु अत्यंतः पूर्ववत् पार्थिवरूपमिति प्रथिवी प्रतिनिधित्वात्वं प्रतिमारूप प्रथवीं
देहरूपभगवत्सानिध्यं तु वेदयत्तु तदुक्तम प्रतीकालंबनस्तु त्रैवैष्णासे भाष्ये प्रतिमाप्यां गुरौ च भगवत्सानिध्यं करोतीति प्र
धिषवरणमसीति अत्र वर्णविधाने पूर्वं तु चामुक्तात्वात्पूर्णेष्वंगेषु सर्वेषु पठेत् नादये दृटं कार्या संजहृदं चैलं लोमादि
भिर्दूषत मित्यस्य वैष्णर्थे तस्य परिहार हेदृढ्वैल अधिसवर्णसनेषि अतो नत्त वैष्णर्थे सवने वर्त्मा नत्वं वानस्पत्यं
शरजादिकं लक्ष्मी कृत्य तवपि वानस्पत्यत्वात् नापकेष्ट कादिलक्ष्मीकृत्य तस्य प्रथवीत्वात् नापकेष्ट कादिलक्ष्मीकृत्य तस्य
प्रथवीत्वात् त्वां त्वां अग्रादित्या अग्रादिति: पंचजनादृत्या रणात् पंचजनात् संख्योपसंग्रहीदिति सूत्रभाष्ये त्वक् प्रं प्राणप्रण
त्वाग्रूपा उक्ता स्तत्वं वंधिनीत्वकत्वात्वावेतु मत्स्यानरूपमितिवेदयत्तु तदपश्चिवेत मत्तनतु पूर्णाविधानं अग्नेः प्रियात्तनूर्य दे व
दजेत्यारणे पंचरात्रे चेष्टारूपाग्नेस्तनूरसीति उक्त पंचरात्रात् प्रतिमाविषयं तदनु प्रतिमा बुद्धि कार्येति ननु बुद्धि कार्यी तदाहृत्द्रि
रसीति अग्रद्रिदुमः अप्रसिद्धसरवस्तस्योदिविनिष्ठस्येक इति धर्मस्य दत्तत्वात् परं तु नोर्ध्वमूजमधः शाखमस्वत्थं प्राहुरव्यय
मित्युक्तः किंतु वानस्पत्यः वनस्पतेर्जातादिः सः इदं परिहृश्यमाने देवेभ्यः पंचरात्रोक्तसप्तर्षिवेगयेतान्ब्रह्मतूर्तये: सोऽसे
ध्यायेष्टोवक्ष्ये परामूर्तीस्तासु प्रासौ प्रसरपते प्राजापत्या द्वितीयानु तृतीया वैष्णवी स्मृता देवी चतुर्थीति हनुमूर्तीराप्सिचतुर्मुख

षष्ठीतु मंत्रिषिज्ञेया सप्तमीमूर्त्तिरासुरी पैशाचीमूर्त्तिरस्यास्याता सोत्तरा समुच्यते प्रथमा पद्मजान्मूर्त पत्नीयं समुद्युतिः संषकुंदेवु वर्णाभः
पीतवासाश्चतुर्भुजः वनमालाधरमूर्त्तिरेषा प्राजापते ः भिन्नांजननिभः सौम्य संखचक्रगदाधर नारदेनापिमुग्र राणवैसवीमू
र्त्तिरर्च्चिता संखचक्रगदापद्मधारयंतं चतुर्भुजं स्यामलं पीतवसनं वनमालाविभूषितं अर्चितं देवं हस्तरुद्राभ्यां दैवीमूर्त्तौ
रसोभवेत सुद्धस्फटिकसंकाशं पीनवस्त्रं चतुर्भुजं श्रीवत्सांगं प्रसन्नाभां वनमालाविभूषितं मूर्त्तिः पौरुषीमानुषीमूर्त्तिर
घनावक्षमेकमलासन चतुरत्नायनेधाम्निदिव्येमागेभुजद्वयं संषचक्रधरं सौम्यं स्थापयेअरुनोज्वलं चतुर्भुजावांमकर्मा
चीद्विभुजावापिसाभवेत् उत्सवापीप्रतिकृतिः सर्वाश्चैव चतुर्भुजा मानुष्यन्तुदैवस्यप्रोक्तः संस्थेपनोविधिः आसुरीमूर्त्ति
रसिता एकवक्त्राचतुर्भुजा नाम्पोतंकटिसत्रांतंभंजीत्रयं पैसाचीमूर्त्तिरस्यानुकालबराले तनुसास्याननुरोधा सर्वत्र प्रतिमा
द्व्याराणीमानिमूर्त्तयः बहुवदनासुरीभिन्नाः मैवं एकादसि मनकन्येनादोषात् इतिहासः एकदेशमात्रिमितिसुवोधिन्यांपंच
रात्रस्यांगत्वमितिहासेएकसाध्यं चयोगंच वेदाराराप कमेवच परस्परांगान्येतानि पंचरात्रं चकथ्यत इतिवाक्यमितिहासेय
नः दैवीमूर्त्तिरस्त्येच अभ्रेकामना दर्सनात् स्थापिता ब्राह्मणानामूर्त्तिर्हस्तमुपायकल्पते प्राजापत्य प्रतिष्ठायां प्रजाभिर्वर्द्धते
भृशं अंते प्रजापतिं पदं लभतेनात्र संसयः वैस्नवी स्थापिता मूर्त्तौ रचिरात्मोक्षदाय वेत् दैवीदेवत्व फलदा सर्वकामफलप्रदा
आसीमूर्त्तिर्महर्षित्व प्राप्नयेभवति ध्रुवं सापानुग्रहसामर्थ्य मपितस्य भविष्यती मानुषीमूर्त्तिरचिरात्सस्तेमहत्तेभवेत् त्रै
लोक्यैश्वर्यसंपच सर्वकालेभविष्यती आसुरीमूर्त्तिमाराध्य रक्षसां द्विजन्मनां भूतादीनां च सर्वेषां माधिपत्यं समप्नु
ते पिसाचमूर्त्तियजते पिसाचासुरराक्षसाः वस्यामवंति सर्वे च सर्वकामसमृद्धिदायति तदुक्तं देवतुं स्तुयो विमुस्यत इतिमंडको
पनिषदि देवत्वं सर्वकामसमृद्धिफलकामत्वात् तस्यषाड्गुण्यं धर्मित्वं समर्थितं इत्यादिना प्रकारणेयषद्गेमुख्यमतेपौली

दारुमयीत्यादिद्रव्यरूपाणां संहितायां च यतो त्यालिप्योके ऽन्येऽन्येषामुपलक्षणात् ॥ प्रासंगिकमेकवक्त्रत्वोक्ति सूचितानेकवक्त्रत्वत्यागः प्रशस्ता
ष्टभुजत्वत्यागः तासामेव पौरुषीप्रियेति वाक्योक्त पौरुषीत्यागश्चेति द्वसरालानि नसंति रासमंडलमध्यस्थं यद्वा कुर्याज्जगद्गुरुमिति पं
चरात्र एवैकवक्त्रत्वोक्तेः रासमंडलस्थैस्यैकवक्त्रत्वात् न च वक्त्रद्वयं तु वक्तव्यमेव द्विरशीर्षैरिति श्रुतेरिति वाच्यं मत्स्यनारायणा
स्यतथात्वात् संवत्सरस्य वायस्तु ॥ प्राध्यात्मिकः प्रोक्त सोम्यावेवाधिदैवत इति वाक्या द्वितीयादर्शनेन वा प्रशस्ताष्टभुजत्वत्यागस्तु
न एकदेशिमिते कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रयतो ऽसंगोयं पुरुषइतीति सूत्रेण प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्वसर्वेमतिन्याममिति सूत्रेणाख्या
संगे प्रकृतिसंबंधः ॥ प्रष्टभुजत्वं प्रशस्तं मुख्योसिद्धांते तु नदयहे पुरुषोत्तमस्तुतं दृष्टहेमाप्ययास हजातस्तथानित्यलीलायाके
वल्य रूपत्वेन विषेकसिद्धावष्टभुजायाः प्रथगे वो पस्थितिः श्रीभागवतेन च चतुर्भुज रूपवत्त्वस्थिति वेशः कार्यभावाच्चतुर्भु
जरूपस्य तामुख्यापि चतुर्भुजइति वाक्यात् उक्ति रायसायान्न कार्यात् नतत्र प्रशस्तत्वं पौरुषीतु श्रद्धा प्रशस्ता नतत्र ज्ञानं तमुद्राभा
वः नज्ञानं न च वैराग्यं प्रायश्चित्तो भवेदिहेति वाक्यात् द्विभुजत्व चतुर्भुजत्वविकल्पात् द्विभुजश्चतुर्भुजो वा ज्ञानमुद्रारहितश्च द्विभुजोपि
यथावसेऽसंगि करुपेक्षिश्रीमदनमोहनजिष्णुत्र ः नच रूपद्रव्यस्य शैलीरूमयीत्यत्रानुपादानात्कस्य द्रव्यस्यः शुद्धस्फाटिक
संकाशं पीतवस्त्रं चतुर्भुजं हरिसिरोज्ञानमुद्रां च सेयचक्रगदाधरं श्रीवत्सांगं प्रसन्नाभं वनमालाविभूषितं सनंदसनकाभ्यां
च पूजितामूर्तिः पौरुषीति पंचरात्रोक्तामूर्तिरिति वाच्यं मत शुद्धस्यचंद्रसंकाशस्य रुद्रद्रव्यसंध्य ग्राहकत्वात् ज्ञानत्वात्त्यान्यस्य
पपन्नाः प्रतिमाः तेषांज्ञानीतिन्यमुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति गीतायाः इदं हव्यमाररातोक्तं संवत्सरस्य प्रत्यक्षरूपं महा
नर्थेत्सदरूपं रुण्यं यथाभवति तथासुशोभि समसत्तावत्त्वमिष्ट धर्मत्वपत्वेन प्रतिमायाः पूर्णाशुभेशुभाशोभायांतु
प. से. नतु सर्वसोमत एवधर्मपेकेशष्वात्रो कांक्षां सत्यं हंसंशमं ॥ प्रत्येवदेति वै त्वार्णमैश्वर्यं त्यागभोजनमिति प्रतियोगे

भेदादीभिरितितत्राह इषमावदेति सत्यं सोभते परं तु नांतः श्रेयश्रुतिंभक्तिंमुदस्यते विमक्तिश्यंति येकेवलबोध लब्धयरते षांमझो केर
शलरावशिष्यते नान्य यथा स्थूलतनुघावघाति नामिति नैष्कर्म्यमप्यच्युत भाववर्जितं नसोभते ज्ञानमलं निरजनं कुतः पुनः शश्वद
भद्रमीश्वरे नाचार्पितं कर्मयदप्यकारणमिति च अर्जुनेनेत्थं पापायेयचंन्यात्म कारणात् यस्मात्मबुद्धि कुरणाघेत्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषुभौमइज्यधीः यस्तीर्थबुद्धिः सलिले नकर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखर इति योगे स्वरान्यात्तिदसम
स्कंधीर्य भागवद्वाक्यं कुणपादिनतद्बुद्धिनिषेधकं अप्रतीतः कलितमपहं तु मिषं प्रजाः अप्राशब्देनात्मने भगवदर्पवदवदे
व्यक्तायांवाचि प्रजानिष्टव्यक्त वाक्रतदनुकूलव्यापारं वेनाआचार्यो तादशव्यापारानुकूलव्यापारआज्ञाविधपर्यः तांकुतः
यथासिद्धांतरहस्ये आवरणस्यामलेपक्षेरणकुरश्यांमहानिसि साक्षाद्भगवता प्रोक्तं तदक्षरसतुच्यते इति ऊर्जमिन्द्रियाणां
विषयग्रहणासंभवर्थ्यविरोषजनकाम्बितिनिषृश्यकिं अपात्मनेवद अआचार्यरूपेपर्यायानिरोधलक्षणामंगंये किंचप्रमतच
ष्टु नचक्षुर्दे वहितं मतिसंध्याश्रुते स्यर्यतंवदतागत्यः अप्रधिकारित्वात् रूप्रेम्णोत-प-से- तस्यरूपं तेषांतित्यांभिमुक्तानां पोतद्से
मेव ह्यन्यमिति स्यर्यकृत प्रेरणा द्वाराः अन्यथा इ मैगोपोतमोजुषतामसेव्यमानो इति संहिता प्रथमाष्टक समाप्तो सत्यातमोजोषस्यात्
किंवदत्त वयं संघातं प्रतिमादिकं लौकिकालौकिक जं रूपेणाज्ञेयम् प्राप्नुमः जिह्वसे चनेम्वा-प-से- जेषतोम्वा अप्रासे- तस्यतरूप
मात्मने पादित्वात् तुम्विकरणां लेह बिधि रक्षसरो तुलअप्रक्षर संचलनेम्वा-प-से- चलविल्यसनेत-प-से- लशित्य प्रयोजे
षु- अप्रथभेद प-से- विशब्देन वायुरूपाणां शतलानांशित्य प्रयोगं कुर्मः प्राप्नुरणो युजिरयोग इति भ्रर णायोगं कुर्मः जसस्ले
षक्रीडयोः म्वा-प-से- वायुरूपाणां पृथ्वी रूपाणां च प्रकृति पुरुषरूपाणां श्लेषक्रीडेति प्रतिमायांमपछेष्टकादीनां विनियो
गउक्तः पत्नेन यज्ञमयंजंतं देवा इति द्रव्यस्य शतलरूपस्य वायोः देवतारूपस्य संबंध इति द्रव्य देवतासंबंधी याग इति

शिल्पदारुहेमादिषु सेऽकौटविहारे ज्ञा.प.से. हृञ् हरणे ज्ञा.उ.अ. अनेन पंचरात्रोक्त कुशलशिल्पिकृते पक्वादि दारुउक्तः कुंभकारकृतः अ
ग्निप्रवेशार्थत्वात् प्रतिमाचयनादीनां यद्गतु शिल्पशालिकाने दि.प.से. अप्रान्ते नश्चित्रीकरणे प्राप्तो चलिलिंगानौ चित्रीकरणसमर्थात्
पंचरात्रे तदुक्तेः लिंगचित्रकरणे तुरु अर्थविशेषे प.से. तस्य तद्रूपं लिंगन इति स्यात् अयप्रभृति पित्रादिकाख्यानांमवि
रोधप्रकारस्तत्रैव किंच नर्मद हेम सोमितिहे वेरणे वंबर्णेराणद्वहृशैलजाऽसी वहंतशैलजेशगुरि जीर्णरुदे शु मेघ बर्णितिविश्वः
तस्य यष्टिका कमलास इति कृष्णोपनिषदः कमलासन नमस्ते इति भावः वर्णेण वृद्धसूरीसि प्रतिशब्देन पुरकत्वात्त्वां वेसुंशिवं क
मलासनसूरिं च वेतुनारक रक्षोपदेशकत्वेन पंचरात्रे प्रयोजकत्वेन वेदयतु वा प्रतिमानेनरंन दृश्युत्रेते उक्ते तन्तोय
न्याते तदाह परापूतमिति अतेतः करणगिरित्र इति तेन प्रह्लादः प्रुनः अपारसेनयस्तदुपतैदेश्यावालाः पूताः किं पुन
र्देवाः परापूतं रक्षो शुद्धमनेः भागत्वमुक्तं लौकिकालौकिकान्तौ तात्पर्यमाह वायुर्व इति वायोरग्निरितिश्रुतेः समवाप्या
त्मकोऽग्निर्विविमुक्तुवरणं करोतु विच पृथक्करणे रु.उ.से. विचैविवद इति स्वरवर्णानुक्रम हैमधातुपाठे देवोवः सवितेति दे
वः सवितोक्तस्तस्माद्विशेषः हिरण्यपाणिरपाणिना माहिरण्यस्य स्वर्णस्य पाणी यस्य सो लौकिकाग्निः प्रतिनिधित्वेन प्रति
कृतियजमानादीनः इत्यन्त्वयिति इति श्रीगोस्वामिश्रीगोपेश्वरस्य कृतौ वेनुः कृतौ प्रथमपर्याये पंचमानुवाकव्याख्यासं
पूर्णा श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

द्वितीयपर्याये धर्मरक्षकरूपत्वेन वर्णयित्वा द्वितीयपर्याये ब्रह्मरूपत्वेन वर्णितत्वात् तस्य प्राञ्चां वैदिकानां संकेत
विषयत्वेन कांडानुक्रमां ते रह रहस्यमूलमिति कारिकायां रहस्यमुपनिषदः अथान्तः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामह
ति अत्र सूत्रणाद्वचत्वारश्चत्वारः पाठकाः सत्यचत्तमित्यस्य सुबोधित्वानुसारेण लोकस्मृतिवेदभागवन्मार्गं प्रति

पादकाः पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं ऽआकाशः संधिः वायुः संधानमित्यधिलोकं भृगवल्यार्गिः एवमग्न्यादित्यऽप्रापो वैद्युतः अ
धिऽप्रधिज्यौतिषं स्मार्तं एकमेवाचार्यो ते वासिविद्याः प्रवचन इत्याधेविद्यं वैदिकं मातृपित्र प्रजाप्रजननं चतुष्टयमधिप्रजं लौकिकं
तत्र पूर्वधर्मस्य पृथिव्यादयश्चत्वारः पादान्निरूप्यंते धर्मोऽत्र षभरूपः तस्य प्रथम पादः पृथ्वी पूर्वेवन प्रतिपाद्यते इषेत्वेति पुरा
णं चैकादशस्कंधैकादशाध्याये एकोनत्रिंशाध्यायरूपं तत्र प्रकृतिस्थं त्वान्वान्वा चाययेवैषां याचाम्याश्चास्मि यादृशः मंत्र
न्यभावेन तेमे प्रकृतमामत्ता विकृतिस्थं कुर्यात्स्वर्गादिकर्मणामदर्थमिति विचार्यते तदर्थं वेदार्थोरामकृष्णयोः इति श्रुत्या
कृष्ण राम संबंधिनी पृथ्वी प्रतिपाद्यते विश्वोकर्मणा परस्पं तेनेति संगृहीता याश्च तथा पृथ्वी प्रतिपाद्यते तत्रे षट्पदार्थ हृदयं
भूमि पासादि शिष्टं कर्त्री शक्तिः प्राणरूपा शक्तिश्च ऽप्रर्जपदार्थपंचकं वजकं उदुंबर ऽश्वत्थाय इध्मविचार क्षरराणाभूशक्तिः
ऽपपानं इंद्रियाणां विषयग्रहणसामर्थ्यं तदत्रोर्जपालायेति पूर्वव्याकृतं तत्र कदुवदत्रीश्रुती रूपादाहृता रहस्य मूलमिश्र
त्रो पनिषद इत्यविशेषणे पदानात् उर्द्ध प्राणं उन्नयति यतो इदि प्राणस्तत्रै वमस्य गासनमिति ततो पानं प्रत्यक् ऽप्रस्यति प्रे
रणाय पक्षिपति यएवास्मि ससत्य ज इति श्रुतेः मध्ये हन्मध्ये वासनं इदमावतयात्मक पूर्वापरिविचारणं यदादानं पदा
र्थस्य वासनासा प्रकीर्तितेति वासिष्ठः ऽप्रासीनं श्रुतमवधारितं वासनात्म नाट सीतं विश्वेदेवाऽप्रष्टवसवः तदष्टाउपासतेऽउ
पसमीपे स्थित्वा यथायोक्तं कुर्वते ऽप्रमिनमुखात्यैतइति भक्तिमार्गीयाः ऽप्रमिरूपा चार्मीणां भक्तिमार्गीयत्वात् तथा च मधु
ब्राह्मणे उक्तं तत्सर्वं मध्वादिषु संभवादितदधिकारं जैमिनिरिति व्यासस्त्रेसि प्राणायानावाग्नी इतियक्षे ऽअग्निमीलेपु
रोहितमिति ऋग्वेदस्यं मेऽअग्न ऽआयाहि वीतय इति सामारंभे चाग्नेरुक्तत्वाद त्रापि उक्तत्वं तस्मादत्रयंच स्वाधिकारणेऽप्र
धिलोकादिषु चतुः पादेषु पृथ्वीं गृहीत्वा यस्त्छंदसाम्नेषभोगविस्तरूपः छंदोऽभ्यो ऽप्रमृतासं वमूवसमेद्रोमेधयास्मरणे त्विति प्र

नवार्थि- तीकेनात्रव्याख्या आरंभे अथातः संहिताया उपनिषद इति कथनमपि चाधिकारराणी यः कोपि छंदसां वेदानामृषभः प्रतिपाद्यश्चतुर्व्या
८२ हृतीवर्द्दः अथमस्कंधो कासोपि विश्वरूपः सर्वरूपः छंदोभ्यः अध्यमृता अमृतेनामृतार्थसंवभूव सइंद्रः मामोलक्ष्मीकन्यमेधया
बुध्यामेधाधनमितिनिरुक्तेस्पृणोतु प्रीणितोस्वा परः अमृतं करोतु ट्यधांमनुराधायां वृंदावनेच धर्मोग्निः धर्मोय स्वोमदाम्यकंद
त्तिवाक्यार्थ तत्रसत्यरूपाथमः सत्य दयातपः शौच रूपापादेषुसावे राज्ञानि रूपिकेति भगवद्धर्मे वैराज्ञानिरूपिका वर्शोधरद
तुवरणेन अनेनात्र कालगुलगुरौरेव सर्वेषांदुःखनि वारणेन हृदाशत्रुत्पादनात् स्वस्यतादस्यापा द्वौराज्ञामिति निवंधे इदं वैरा
ज्ञमष्टके संपूर्णे अमृतार्थमग्निरूपोप्रभौगोपानो संवभूव तु स्तत्र विषयषै उत्कटव अस्फुपाफलसारनिरूपाद्धि निजचरणकम
लानुराग विलासाभिलासवीजाजु ततो न्विजपरिजरिजन रोधतः प्रियावलोकनतिमितं कते प्रतिक्षण विविधव्याजजनि
तगतागतकर्षितासु ततोपि वाप्रियवन गमनजनितविहरतरणाता तपमानानाम् करणकेदार सुततो निशामुषे प्रियाग
मनसम्पने ष्टावलोकन सेचनजनितहर्षितवलितविवसतरलरुचि रविलोचनयुगलविदितविषियतिरसभावां कुरासु ततो
त्तिविकुलकलिंदजापुलिननभोवलयुगतो निजमूर्तिका कल्यतिनदयार्जितास्वेवकाशुचि भूमिषु श्रीमनदराजकुमारनवजल
दोतिजानंदसुधांववर्षेति तयैवसर्वत्र वार्षि अप्रतीति ततानुसक्यमत्तो मर्यादयातद्वजनमेव सर्वेषांकर्तव्यत्वेनग्स्पितं तेनैवस
र्वमिति दिग्गिति एवमुक्तायेरूपकलेप्यात्मना प्रथमलीलामनसानु ततः परावाक प्रारोत्सुत्तनीयास्यादिद्वियेसु ततः परास्मरी
रोपेचमीवाख्यानततोरूपंप्रतिष्ठितमित्युक्तायैत्वात्वामग्निमिद्ररूपं प्राणामिसमांमेधयास्पृणोत्विति वाक्यार्थद्वयार्थः तच पुन
रुक्तिः स्वरूपतः सामर्थ्यस्यवैलक्षण्यात् द्वितीयपक्षविस्पष्टं कर्मणोमानवत्वा भूमौ अग्न्याधानाग्निहोत्रादिपंचनित्यकर्मरूपैः
प्रीणामिति पूर्वान्वयपि तेनेदं फलं मर्यादया भजनस्येतिज्ञेयं अत्रछेदनक्रियाभावान्नान्वयकेशं वयवस्येतिततुप्रत्यस

द्विषो देवा इतीं द्रक इति प्रश्नमाह तु: वायव इति प्रत्यक्षप्रमादयो वायवस्थात्वमेव प्रत्यक्षं वस्तामैवौ सिन्वामेव प्रत्यक्षं वस्त्वदिस्या
मित्युपनिषद इं द्रस्य वायुरूपस्य प्रत्यक्षत्वाद्वयम प्रत्यक्षवाय्वः स्य पूर्वव्याख्याने पूर्यंशत्वात्मका इत्युक्तं प्रत्यक्षसत्तुसंवत्सरः आरणो
संवत्सर एव प्रत्यक्षेणाप्रियतमं विधातृ एतद्वै संवत्सरस्य प्रियतमः रूपं योस्य महानर्थे उत्पन्नस्य मां नो भवति इदं वृणां कुरुषे
त्तिश्रुते संवत्सरस्येति भेदनिर्देशात्प्रियतमं परोक्षं बोध्यं उपायवस्येति पूर्वव्याख्यानमंत्रापि व्याख्यानं ब्राह्मणं मंत्रद्वयस्या
त्रपेक्ष्यं पुरोडाशाख्यणाकाडं चत्रस्त्रोपायाः कर्मज्ञानभक्तिभेदेन त्रिविधाः शरीरसाध्याः भवायनामाय च कर्मकर्तृदिवैयादिष्टं जनतां
गंधत इति कर्ममार्गस्तरीरमुपाय तेनजंगमस्थांकर्मोपयोगितां सशरीराणि अनंतस्वदात्तस्व रूपधरः सरेकः प्रापयिष्यतीति प्रश्ने
आह उतं देवोव- सवितेति सविता सृष्ट्यादिकारी प्रेरणे तु- प- से तस्य रूपं अन्येधानवेनिटः श्रेष्ठतमं कर्म यज्ञः भक्तिमार्गे तु:
त्रिश्लोक्यामेकेन त्रिं साध्यायोकायां एकादशस्कंधे कुर्यात्सर्वाणि मदर्थमिति क्रियाहेतं प्रथक सत्रेणेत्ति सत्रपदं च दृश्यत ए
व सप्रार्पयेत्तु दद्याद्धि समर्पयन्नवा एवं धर्मैर्मनुष्याणां मुद्धवात्मनिवेदिनां मयि संजायते भक्तिरिति वाक्याच्च तथाच वेदोपनिष
दि यश्छंदसां मिन्व त्रेंद्रः स्वरूपेणाविभुक्तः नाममुदंवत्तुं प्रथमसमृत धारणं शरीरं चाहृ ता कंठं कस्य वस्थल अमृतस्य देवधा
रणो भूयासं शरीरं मे विचर्षणमित्यादि अमृतस्य मोक्षस्य भगवतः एवं प्रजनतैरुपयो करणोक्तट तन्व हमिंद्रः केवलः
कारणगुणाः कार्येषु समायांतीति कथं स्वगुणावानीति चेत्तत्राह ब्रह्मणः कोशोस्सीति तत्रापि मेध्यापिहितः मेधाधारणव
तीबुद्धी ब्रह्मकोशेगेतत्रै वस्यते भूर्भुवः सुवरिति वाङ्मयादिना सतवल्यां वरो हेति संहितायां स्वाहांतो र्थः पंचमस्कंधे शतव
लशत्स्यष्ट इति प्रश्नपूरणानंतरं पुनराह श्रुतमे गोपायेति आवहंती वितन्वाना कुर्वाणा चीरमात्मनः वासांसि मम ग
वश्च अन्नपाने च सर्वदेति ततो मे श्रियमावहेति देहस्त्री पुत्रेभ्यः प्रियं सोमं द्रव्यं वासे वा वा वहप्रापय निमित्तमात्रं

भवसव्यसाचि त्विति गीतयाति मितान्या उक्तत्वात्तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमिति जीवताकाका योग क्षेमं प्रापयन्नर्चन धीयश्री
रिति चेत्तत्राह लोमशं पशुभिः सह स्वाहेति लोमशं रोमगिरामजं स्वाहेति पदादेव नोद्देशेन कर्ममार्गे हविस्त्यक्तमित्यर्थः भक्तिमा
र्गे पशुभिः त्यक्तमिति वेदनं इंद्रियाणि जुहोतीति श्रुतेः मसेन प्रभन्वचा न्यह प्रसिद्धं पश्यन्तीति पशवस्तु ग्रगादिस्तैः सह वर्त्तत इत्यर्थसा
धनं तदर्प्यमाह आमायं त्विति मां मां प्रापयंतु स्वाहान्तु दुद्देशेन हविर्ब्राह्म संपादकं भक्त रागादिन्यकं निसिद्धपरिहरेण सर्वत्रांतमा
र्गे मा मां विपंत्विति ज्ञाने सर्वत्र साम्यात् भक्तिमार्गेऽप्याह मामं प्रयंतु प्रकर्षेण च वेदनान्यपर्ये भगवत्कार्ये च त्वमागमनेसा
धारणसाधनेऽप्याह दमायंत्विति समायंत्विति दमशमौ ध्यानमनइच्छंतु अपइतिकच च कामनाप्याह यशोजनइतिश्रसेर्थे
द्रेति अपश्रद्ध व्याप्तविन्यस्मादसुर आपकजनेतदर्थे आसानिम वानिश्रेयान्वस्यसइति श्रेयान्प्रसस्यतरो वस्यसो वसीयसो
वसुराद्धसुमनरा द्वाश्रसानिसोहं तन्वाभगप्रोतिनेवस्तकोरा हेतुतान्वांहे भग प्रविशानि योनः शरीर मिति व्यासस्त्रात् कर्मद्वार
प्रति शरीरं मे विचर्षणाभियुक्तत्वात् सानिनंपन्माहसत्तोति भग हे रम्यवर्यो हे मा प्रविश भक्तस्य मन्याहत्वस्मिन् सहस्रसारवे रति
दयातपः सत्यसौभ्वरूपे वृषभे वांतरम्भैदे सहस्रशाखे गीतायां वद्धत्वे नोक्तेः सहस्रसाषपदं नि भगो हे भक्तः तयोवै राज्ञयोगेन
ज्ञानेनस्य फलिष्यतीत्याद्युक्तविधांगरहित भगवत्कर्मपरः त्वपिधर्मेकृते सति पापकत्यामजे धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेसा
देति भगवते द्रव्यादि समर्पितं देहेचासमर्पितवस्तुविवर्जनेन समर्पितं वस्तुविवर्जनेन समर्पितं वस्तुन्यकं यथायइति प्रवि
तायेति विस्तृता भवंति प्रवनेति पाठे प्रवणा वन्निम्नवांतादेशेन हर्जरं संवत्सरं स्वाहेति अन्नेनाह रात्रिशाहि रक्षणारोऽसु
कं विवेकधैर्याश्र यादिगत्या योक्ता प्रतिवेशोसीति साक्षस्य वस्तरा: प्रतिवेसके कोशाच्चमासि मां साभादि मेो भूर्भुवः स्वरिति
वाइत्यादि नासाकारवेद्यानि रूपराणि महाश्चमसस्फृति महाश्चमसात्तषि विशेषेणादशः व्याहृति विशेषणं अत्यन्तस्पष्टं भक्तिमा

णीनुसारेणाह सर्वस्मै देवबलिमिति बलिश्चामरदंडे चजरयाश्वत्थ चर्मणि ऊर्दस वयवे दैन्ये करप्रजो प्रहस्थयोः गृहदाहविशेषेच
गंधकेच क्वचिन्मत इति ब्रह्मणः कोऽसावितियदुक्तं तदाह स य एषोऽन्तर्हृदय इति मनोमयः स एष जीव इत्यस्मिन्वाक्ये वेदात्मोक्तः
शब्दवाच्याः अर्थमाह अमृतो हिरण्मय इति आनंदमयः अमृतमिति कस्तत्रेण शब्दार्थयोरेकत्रस्थितिः संभवति तथाप्यन्यत्राहनु: अंत
रेण तालुक इति अंतरेण मध्ये अवलंब्यते मात्रत्रयेर्विराडादिमार्गीयो हिरण्मयः इंद्रस्य योनिः समवायिकारणं सेति विधायालिंगं
पूर्वोक्त इंद्रः स्मारितः उपक्रांतत्वात् इंद्रस्य गानि इंद्रियाणि तानि यस्पयत् चक्षुर्भवतीत्यादिवचनाद्हरस्य कथंत्रभवतीति तदर्थमाह
नुः यत्रासौ केशांतो विवर्तत इति यत्रासौ इंद्रयोनाविद्रः केशांतं देहेऽग्ने ऊर्ध्वभिन्नं विवाप्य रूपे वर्तन इंद्रियाणि सन्वर्तते इत्येतं हृद
यशाद्दशानं शीर्षकपाले बाधुव्यापकर्षः उद्धृयित्वा भूरिति कीर्तनमकाले प्रतिष्ठं भक्तिं करोति प्रेमलक्षणां एवमन्यत्र महतिव
स्मरणीति प्रजनहेतोः कुभक्तिं करोतीति चोष्या हताचेव हृदयेऽस्माप्रतिमादिध्यपोति फलमाहनुः आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि साष्टा
दिमुक्तः फलं समाधिस्थ तथाच श्रुतिः शरीरदेश्ये नचान्यप्रथमाजितः पक्वमस्य स्वाराज्यमेतीति मनसस्पतिं प्राप्तिः इव श्रुति वस्तुतोऽस्ये
वनावदाधि पत्यस्वाराज्यं पर्येतीति भक्तिविषयो योपि हृदय प्रतिमाध्यातिस्ति इत्याहनु वैराग्यकाय सेआकाशस्त्वं शरीरमिति सम्यं
आत्माप्राणा इंद्रियाण्यर्पिते आसमंताइमवतीति मनस्यानंदोयस्य अपदार्थमाहनुः पृथिव्यंतरिक्ष मितित्रयोलोकास
द्विरादार्थ इत्याकरणो अवांतराणां दिशो वांतरदिशाः अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे दिवि च आदित्यादय ओसधय फलपाकांताः
वनस्पतय पुष्पांताः सोमोराजेति तस्योष्मा उक्ताः यांक्तमित्यादि प्रोक्तं यज्ञरूपं एतेन पाउत्तयज्ञरूपस्य जन्मान्नमिद्रोमेधयास्य
रोत्तीत्यर्थः यज्ञेन यज्ञमयजंत देवइत्युक्तं कर्तव्यं तदाम्मेधेस्युक्तं पाक्तत्वं सम्पादयतः उभिन्न वृक्षेत्यादिना अप्यस्ये होतु मंत्रसो
मेइत्याग्निहोत्रं अनुज्ञाख्यं दोग्ध्ये सिद्धं अंत्यषष्ठं करभाष्येस्य षष्ठं भूतइत्याधिभूतं आत्मभित्यध्यात्ममित्यत्र एतद्धिकं विध्वा

नवार्थि.
८४

सत्त्वमिरकोऽचन्त तेनाधिभूतमध्यात्मं चाभ्युदयपुरुषं पांक्तं पंक्तिछंदस्कं पांक्तं वा कस्मल्लोकाराद्धिकं स्पर्शेनेति मुदं करोति इंद्रः स्पर्शेनेति
एतावतात्मं येन प्रकाशितं अग्नेजनादिप्रकरणं तेनं च स्वाध्यायप्रवचने चेति द्वाभ्यां द्वाभ्यां प्रमसाधनफलप्रमेयाणि निरूपिता
नि ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति नित्यं सूनृतावाग्गी स्वाध्यायस्य साधीयो वेदशब्दार्थे चशंकारहितः शोभनतित्तमयुतश्चोपसर्गपार्थे
प्रवचनं प्रकृष्टं वचनं एतेन चतत् पूर्वोक्तं भवति अतस्तप इत्यर्थः संतापदं द्वितीयस्कंध नवमेन इहहरणात् अध्याचनं वा विधायकं
तदुहरणात् अत्र पौरुशिष्टिमतं सतपति तद्दितपस्तद्धितपरस्य उपसंहारात् अग्न्याग्निहोत्रेफले हरित्वात् अतिथमानुषकर्म
राणि प्रमेये कर्मकांडत्वात् नविप्रं तेतिथियो पत्रक्रियासुताः पुरुषोत्तमप्रतिष्ठाप्रकारे शुभवसनक्षत्रयोगादियुतेदित इतिग्रंथा
त् तद्धितपस्तद्धितपरइति वी स्वयात पोनरमुच्यते प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने चेत्यादिना प्रजनः कंदर्प प्रजाभिर मतमानंद इत्युपस्थे
इत्यत्र प्रजाति पूर्व ज्ञानभक्तोस्तपः अतिथिकर्मणां तत्र सत्वात् द्वितीयं तपः कर्ममार्गीयं त्रैगुण्यविषयत्वेन त्रिवर्गफल
साधनत्वात् प्रजाप्रजनप्रजातीनां संभवात् सधितरोऽन्ये च सचतनं स्वाध्यायप्रवचने च सत्यमित्यन्वयं मनुते पौरुशिष्टीत्र
सिमतमाह तद्धितपस्तद्धितपरइति कर्मज्ञानभेदेन अग्नेजीवनमुक्तप्रकरणं अहं वृक्षस्य रेरिविति रिरेतर्यामी आत्मं
दवाजीति सूर्ये ऊर्ध्वपवित्रे नारायणाश्मस्तेदं शान्तातरुपायुष्मत्तयस्मिं भक्तिमार्गे विशेषमाह द्रविणं सवर्चसमिति
मंभसीसे तायां प्रत्यनंतरं सर्वस्यात्मरूपत्वादहमस्मि इत्यमेदान्वयः अथ अनुशासनप्रकरणं वेदमनूच्याचार्यो ते वासिनो
मनुशास्तीत्यादिना कर्मघटितसाधनेषु ज्ञानभक्तिआत्मने प्रकाशित साधनेषु कर्माति विशेषेणाह अथेति वरवद्ददराहे हैष इति प्रोप्य
ने ज्ञानमित्यर्थः एषविदोपनिषदर्शनाद् रसमस्वरूपात्मपनये स्फुटिकार्याणि ज्ञानकर्ममार्गयोः वक्तव्य वेदमार्गे आहतन्मा
मा वीक्षिति जननमरणार्थितं मामाख्या आवीत इहपरत्र च मुदं कर्म भियर्य थानुवाति नत्रमां प्राप्तीशा भक्तिमार्गे आहुसावी

स्याद्यन्ति चिरहेमारागास्थिते रावीत् वक्रारमपि विरहितं ननु नाधिकारित्वमियदवधि मामसु भमोरा एवमस्थितिरिति चेत् तत्रा हुरेवं
मार्गत्रयेपि शंतिरूपः उपसान्तरूपः अग्नेरत्तविश्व पाठकः तथा चाश्लेषतमं कर्म यस्य तत्तस्य कृते सर्वेस्य वलिमाहरं तीत्युक्तं आ
प्यात्प्रद्ववामिति अग्न्याकश्चिद्धे वर्द्धध्वं अग्नेदिन आसमंतात् श्लिष्टप्रयोगमदात्मप्या अप्ययध्वमिति येशब्दयं एवञ्चिदोकपरा
विरोधश्चका इत्याह अग्नियागावः अथिव्यादीं दैविकचइत्यादि दैविकप्रथ्वीनिरूपणं तावर्द्धध्वं देहेदेव श्रीगोवर्द्धनपर्वत
अघ्न्यागावइति निरुक्ते भागं उर्ज्जं अन्नाद्यं दधि अपानं वासु अनि अनिवा अन्तसान्ध्यगमने इत व्याप्तोनि ईकारस्य दीर्घोजि
कृति अग्नि पयस्वती प्रजावती रनमीवा अयक्ष्मा मामकं श्रीगोवर्द्धननं यं वस्ते नारचेकेति शेषः वायवस्थेति विधिनात्
तृतीयव्याख्याने नारचेका शब्दया स्पष्टतो स्युकेः तेन मलिगमद्दकजनदर्शनस्य ईनार्चन मित्यत्रस्य ईनमप्युक नो स्याकंरष
नरस्खवर्य कुरुतत् उपग्रहव्यत्ययः इयस्खवर्ये अ॰ अ॰ से॰ वि करराग व्यसयश्च मायसंसइसी तरुद्रस्यहेतिः मे परिवोवरा कु
अत्रव्याख्याने इंद्र पदार्थ दयवाप्त रोगात्कं मारकं रूपं भगवतो महृदयं तत्र मुष्ट्यं यत् कं पनादित्यधिकरराणे कंरुद्रं इति कलितंधु
वास्मिमाले रुद्रशंकरे स्यात् तद्रत्र हृदये कृत्स्नेवन्ही गोपतौ शंकरे वास्यात् तथा च विस्वगोपतिं : शंकरे शहे पार्थिवेपिविकं
तेन इतिपजग्मां तस्य संगतिकर्तु नंदादि गोपानां गोपस्य पंक्ति रूपरकीपशुन : सेकरषरास्य संगतिकर्त् राजलताप
पशून् तस्वान पाहि अत्र व्यापथिव मित्यत्र पदत्रयं देवभागमूर्जः खत्रीरित्यत्र पदत्रकंवा तेन इषे त्वेत्रि चत्वारिंशदिति विहोकं
पद्मनि प्रजावतीरित्यत्राधि दैवीकी भूमी अष्टपुत्रा अष्टगर्भा अष्टपत्नीः अष्टौपुत्राः अत्र वेदोपनिषद्मूलत्वात् तस्मात्
स्येनछंदोक्ता अग्निमित्ये तदक्षरमुद्गीथः उपासीतेनेमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानमिदं भूतानां पृथवीरस पृथिव्याआ
पोरसो आपोषधयोरस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वागसो वाच ऋग्रसः ऋच साम रस ऋ सामउद्गीथोरस

नवार्थि- सत्वोरसत्तांरसतमः परमपरार्ध्यो समस्तमोक्षमुद्गीथरूपिति उपनिषदावाकरोमीति छांदोग्यात् कर्मणि गर्भाधाप्रजापतयो स्वावेतरावस्त्रात्मा

८५ वै पुत्रनामासीति श्रुते अष्टपत्योगीतोक्ताः मुंजिरायोनलोवायुरिति एवमष्टगर्भाः वृहदारण्यकोक्त यत्कांमसंकल्पोविकल्पोऽश्र

द्धाश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीधीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेतिश्रुत्या हृयोरंतर्भावेष्टत्वं समानसीत्य आत्माजनात्वामितिश्रुतेः ॥ इति

श्रीपूर्णवेंकटार्योपेश्वरस्यकृतौ द्वितीयपर्याये प्रथमगुच्छकव्याख्यानमाला ॥ ननु मधुरावृंदावनादिभूमिगतहरतो वर्द्धकप

दार्थानरागनहरोचकोहेतुरतोद्वितीयानुवाकः प्रवर्तते पत्रस्यघोदयसीति हेयत्नःस्पः पदार्थोविश्लोघोषतत्हर्षकर्त्रीसिरष

संहर्षैम्वा-य-से-रुकारस्यौकारोज्विकृतिः यदिवेदीसरमात्रमपिनात्पयावदतीति भाष्योक्तेर्दघषसंहर्षइत्यस्परूपं किंतु

घोषसब्द इत्यस्येत्सुचोततदाहे वर्हिर्जलयमुनेरतियावत् घोषशब्दकर्त्सिविघोषत स्ततीयपरिर्यायेवक्तव्यंतिरुक्ते वर्हिर्जे

लनामसुपठितं पर्वतेमूर्त्तिसनारूपेरावर्तमानोपिमाद्वित्रिंगमम तज्जनेत्येकादशैकादशैकादशाध्याये महत्रिंगं मन्द्रकजनैर्मै

(कादशैका) श्रेवतिनपुंसकलिंगपदनिर्देशाद्वेषादितिसामान्येनपुंसकं अत्रब्राह्मणायत्नस्यघोषदसीत्याहयजमानं एवरविंदधा

तिरपिधनं प्रतिमादिरूपं वोहरतोतकल्पेनविनिश्चमाभुधर्मादि पर्वतेरूपांतरेणाव्यं नासनोविधत्तेमावयति यदेकमनेकम

नेतरूपमिति मृदादिमगवत्कार्यं घटाद्याकारसंयुतमितिनिबंधेतेनयदेपर्वतेइतिपरद्वयंकृतेतन्मरिशिष्टप्रमाणेनेः प्रंगोप्यं

गत्वाभावेनत्ततीयपर्यायेवक्तव्यं तद्विषयिरागीश्रुतिस्तुः अन्नाषाभुधाररतो विनियोक्तव्येति नश्रुतिविरोधः प्रस्तुष्टं रस

प्रतुष्टाश्रसतयइति तत्रैवकृपालु रक्तनतुह इत्यारम्यधर्मासंत्यज्ययः सर्वान्माभजेत्स चसततइत्युक्तसततमे कृपालुत्वादयो

रक्षोरागनपः प्रतिकूलादग्धाः यद कृष्णक्रीडाप्रतिबंध कौमुरनरकौ प्रत्युषौस्थलजलं येदेन क्रीडा द्वैविध्यस्य फलप्रक

रणसुवोधिन्यांमुक्ते अस्वाव प्रथमसुवोधिनी मुक्तारिकायां मुरनरकाभिमित्युक्तमारम्य वंदग्ध्वाक्षसीचप्रत्युष्टा अप्रतिबोधि

वरणबुद्धिः तव सतमस्य च प्रेयमगात् प्रशब्देन पुरातो ईयमगात् प्रागात् हे बर्हि रग्नि अग्रे अग्रे अध्यायो अध्यायं दुर्गसंचारं कुरु ननु
दुर्गे स्तुति सत्ता रूपेण संचारम्पि वक्तव्यं हेतुः मनुना कृताः इति मनुना कृता पदार्थाः इति मनुष्यानां च आचार्यरूपेण प्रति कृतिरूपेण चा
द्वय पुराणे दावनादिभूमौ अग्नि गोवर्द्धन पर्वते कलिंद पर्वते च संचारं कुरु सोऽपि पुरुषरूपेण अश्वरूपेण उभयत्र ननु कं कोषो अध्याय
मदुर्ग संचारे इति अध्यायः पुरुषेभ्यः इति च मानवे धर्म पुरुषेभ्य इति च मानवे धर्मशास्त्रे च यजुर्वेदस्तु मानुष्य इति न चात्र
नित्यानित्य संयोगः इति शक्यं आचार्ये भूमेद बुद्धमो ह्यपराधे भगवानादीश्वरतत्त्वलीला प्रतिपादकत्वेऽपि यथा न नित्यानित्य
संयोगस्तथा चार्यरतां ते पीति स्वधयाऽवितष्ठा इति स्वधया पित्र्यदेशेन त्यक्तेन द्रव्येणानिरुक्तोक जलेन मानवाः पितरो मानवा
अपि विगतक्षयाता सुपांड़ा नस छस ऐ दि॰ प॰ से॰ छां दस इ उभावः स्त स्य ष्टः हल्यि कृतिः तस्य न नु कर रोत्य स्या न न्यया त्रे द रु
पं ते अग्ना ह्नादेशि केंसुक वयः देवा ह्वानादि शब्द कर्तारः इह भूमौ मनुष्येभ्य पुरस्तान्पूर्वं देवेभ्य अदितिरष्टपत्नी अष्टपुत्रा इ
त्यष्टभ्यो न्येभ्यश्च वज्जुष्टं प्रीत्या सेवितं आबहंति वहप्रायसो अग्रपादिष्टतमे लोक इति श्रीभागवते सेवाप्रकरणे च वर्हिराज
सद इति हे वर्हि रग्नो आ शब्देन मन पूर्वकं सदः आगच्छ आङ॰ सद गतौ उ॰ प॰ से॰ इ॰ आश्वर्यैकेन प्रत्यये पासाद पितव्य
मित्यर्थ नन्वाचार्यमतं एकोऽत्रास्यति नान्य इति कुतो वदथः आगच्छेत्तु [illegible] हेतुः वाक कारश्च देवानां परिष्कृतमसि इत्याचा
र्यरूपेण परिस्तृतमसि तदपि देवानां मध्ये अत्र आचार्यवास्तु रुषोवेदेति श्रुत्यात्वामोकारत्रास्यतीति आगच्छति भावस्स्वयमेवा
त्मनात्मानं वेत्थत्वं पुरुषोत्तमेत्य युक्तं भवति नन्वहमसुरेष्वपि समइत्याह हेतुः देवानां परिपूर्णमसीत तदुक्त दसमस्य बोधिन्यां
स सृत्ति कात्यहाग्दित्पत्र अत्रत एव हे वदेव इति भाव ननु तथापि स्वभावा दसुर पक्षपातोऽभवेनत्र प्रश्ने आह हेतु वर्ण वृद्धमसि इति
हे वर्हि स्त्वं वर्द्धं वर्धे अग्नि देवानां प्रथमाग्गास्तम वंतोऽग्नि निरुक्तग्रंथे। अत्रतो हे देवदेवर्हि वो श्रेष्ठन माये ति कर्मविशेषणात् इतिमा

गमयोदयामात्वां अन्वक यथाभवति न यानिर्यत्तथाभवति तथा पर्वतेकलिंदे श्रीगोवर्द्धने राधायाः संप्रसिद्धिः गौलिंङ्ग. लिंङ्ग. व्यन्ययराध्यात् सर्व
तः पारिपादंमत्वेपि प्रतिकृत्यादिरूपेणायद्वा पंचमस्कंधे एवकु मुदगिरूतेय ः शत वत्नसोवल इति ततः कीर्तिप्रष्ठेगिरेरिवाहमस्मि अतो
वेष्णशिवादिरूपोहं नम्रियेत्याह अराधेतानेमारिषयिति आराधेतानवाहं मारिषं म्रियेय पारिषमित्यत्रेट् अतः पूर्णोपि राजवत्रां ज्ञानज्ञास्वंवटं
वटवात्संययाभवति तथाविरोहरक्षइवस्तयोदि विविषत्स्पेकद्वत्पध्वस्यत्वात् व्याख्या दृष्टतोपि व्रतैराकोशोसीतिवेदेप्यनिषत् शत
वलिषाः सर्वेवृक्षा इति तृतीयस्कंधाष्टमाध्याये सुबोधिन्यां तथा दर्शितं च वटस्याशिवत्वेन नुरीयत्वक कत्वानुरीयत्वेन सर्वेसर्वार्थवत्व
का : सर्वं सर्वमयमित्यादिश्रुतिविषयत्वेनाप्तेः वटस्य सर्वरूपत्वाच कत्वात् वागहं इ सगरणी रूपेणावाधिका वाच्यरूपाणि सतानि
क्रिया : शानाभेदेनाविविक्षितात्मस्यापाशास्त्रत्वा पत्तिः तेनार्थरूपेणा पर्वतेराध नमुत्काशब्दात्मक रामरूपेणस्वेवाध्ययिकसंकल्संा
मिन्नीसे पादकेन राधनमुक्तं ननु कर्मकांडेकुतो नेव्र स्मरणोवानेतिचेदुच्यते अग्निमीले अग्न आयाहि इतिस्तकसामैक वाक्यनयात्र म
नुष्यप्रतिपादकेग्निर्योरान्तरूपं इषइन्पाने न निरूपितो यजुर्वेदस्तु मानुष इति मनुस्मरणात् नाग्निर्निरूपित इष इमिप्राणाय अय
मनासैभूवेत्समन्तरूपशरणाये त्याद्यतोग्निनिरूपितो यद्यपित यामनुस्मरणात् अग्निर्योरान्तरूपः तत्रस्तुनरूपाघोरान्तरकंम
त्वबोधको एवंचाकामोग्निर्गता अग्निगतोन प्रत्ययो न लोपश्चसनुगमनरूप पंचकर्मविशिष्ट इति कर्मणिगमने त्वामंगच्छतीत्य
त्रवृजिनं यच वृज्यते यच वृजिष्यमाणं तत्सर्वं मे कीकृत्य वनरो भवंति देव इतः इति भोजनादि सर्वक्रियासु वृज्जेः प्रयोगा
धात्वर्थमने कार्यत्व इदं मूलं सर्वसर्वमितिमयच यद्वाप्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदंति वेदवादिन इति गोपाल तापिनीयाद्यैकार
रूपं कर्म सर्वरूपेभवत्येव कर्मोद्भजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वं न श्रीगोवर्द्धन प्रसंगउक्त पित्सकांमः पुरुषोत्तमो नक्रियात्मकर
तिमोक्षसाधकोजातः नदुक्तं स्तोनाक्रियेय यदा विश्वस्तदा मोक्षोन संसय इति तथाच यथा पुरुषो भवनत्रयात्मको जगत्कर्तेत

यापिभूर्लक्ष्मीः सुवः कालकर्णेन प्राप्महालक्ष्मीरिति नृसिंहतापिनीये न चद्वैतापत्तिः उँकारस्य शब्दार्थत्वेन तयोरत्यंता प्रविवेकात्
ऽप्रोत्पत्तिकस्तु तेऽप्रोत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति शब्दार्थयोर्नित्य संबंधत्वे शाबरभाष्ये प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यमिति सांख्यसू
त्रं सिद्धांते चतुर्व्यूहे वासुदेवसंकर्षणौ शब्दार्थौ वेदात्मा संकर्षण इति सुबोधिन्यास्ता अनुत्पादकमिति प्रद्युम्नः नचायधर्म इत्यनि
रुद्ध इति चतुर्णां भेदे प्राप्ते एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिगोपालतापिनीये एवकांमलक्ष्मी साकार ब्रह्मवेदत्रयप्राप्ते अतेनाव्यतइति
सिद्धं एवं प्रथमपक्षे द्वितीयेऽस्मिन्पक्षे प्राणापानयो रग्नित्वं मानुष्ययातिपादर्केय जुषिक्षत्रु इरुपाणि देहं प्रति रुपाणि त्वनुपवि
नं सहस्रवलस्याइत्यग्नेर्व्याख्यातव्यं यदिबयं सहस्रवलस्यः निधाच आदित्ये रात्रा सोत्वा हइबं वा ऽग्नीहीति ऽस्याख्येन रा
स्माकरोतीति ब्रह्मरो रापका नेक रोतीत्यर्थः एवैन करोत्यथ वर्त्तित्यादित्यर्थः ऽस्वत्येति स्वास ग्कल्पवृक्षरुपा बयं ऽग्रस्वत्थाःप
रिकरापेक्षया बहुवचनं ऽप्तारो हैकस्वभावाः क्रियास्ताहि विरोहे मेत्याहुस्तस्य उँकारो श्वत्थद्वारा विवयः रुहे मेति विसेसेरागति
गंधरूपेरास्थावरजंगमरूपेरागति रूपेराजंगम गंधरूपेरास्थावरं पाषाणोत्पन्न तुत्रगंधसत्वात् परमत्रयरूपवाराहवय
रूपजंगमस्थावरोऽग्नाद्यो श्रीभागवते नतीयस्कंध उक्तो रोहरात्नं तरं वर्तमानस्य ऽस्तुनो दर्शनविषयत्व योग्यताप्याविर्भावसत्वा
माहित्रिंगमदकजन दर्शनकारण निरूपणो मलिंग मदकजनं दर्शनमिति पुराणं वेदोपनिषदैं जुष्टं दोप्यो ध्यमताः संवभवेति
शेचादेवाः यजुषामनुष्या साम्नापितर इति इषइत्या दौ देवा—वाजाता ऽम्रन्नदिनाः यजुर्जाता गोपथ्थादयः सामजाताः पितरः
स्वधयाविनष्टाइति शमीवृक्षोत्पन्नारणितद्वयेऽथ्या धानोक्तोऽग्निरपि पृथिव्याः संप्रचः याहीति पृथिर्वमक्ता तस्याः संपचः सपर्के
प्राप्यत्वं जन्मप्रामाण्य सेसारात्याहिरक्षत्व संबंधकारय कृष्णोपनिषदितं हेन्दुसुरा सर्वेभगवतं सनातनं नावयमवतारात्वे
न्वक्षंने नैवन्द्रनते इतिगोपाख्यनोकुर्वंति चब्रांत्नराणा विरोधः पूर्ववत् सुसंभ्रनेति सुसंयता जुविस्तरसा तनुविस्तारे बुःप्रस्य

साम्प्रदाय सभा ।

तत्वार्थ- मतुरूत्वमसि वराहरूपेण पुरासु संभृतान्यां चोत्ते नवधास्त राहू मध्वर्य ऽपात्रानुत्पत्ने तु मेजो बाधाबाधासंभवात् ऽप्रदित्याद्दति नटद्दति

२१ इति प्रत्यिद्द ऽप्रदितिप्रथ्वी एऽप्रामंत्रेरिणा पक्वामकत्वात् त्वामसि त्वनौ त्वामसि भगवत्संबंधिविनासोक्ति ऽनीभूयिः त्वासी

निर्थे मनयास्त्वासी भगवद्योग्वासि समस्तस्त्वानेभवायात्किंचित् तथाच ऽप्रादित्यैरास्त्वासोत्याह इयंवा ऽप्रदितिः ऽप्रस्यारवैत

इत्संकरोतीतिस्य एवैनत्करोत्यध्वर्यरित्यां हेत्यर्थः ऽप्रष्टपत्नि ऽप्रष्टपुत्रा ऽप्रष्टगर्भा त्रापि ऽप्रष्टकानांस मन्चात्तवक्ष्या तत्रस

मपुत्राः नेत्रिरियः हरिर्दे इत्न्योमित्रः वरुणः इत्नो भवचर्यमासंनर इंद्रो बृहस्पतिः सन्तोविष्णुरुक्रमः इति एते मुख्या पता

शादयो वसादयः परिकरं नन्वेवमनेकज्ञानापत्तिः क्रियाप्रसंगे तदाश्रय संतस्येतिचेन्ना पूर्वाव्याप्पानेत्र समपिमित्रादयः उ

क्ताः नृतीयेसमार्चिषः सामकालिकरालिच मनोजवाच सुन्बोहि तासुधुम्रवर्णास्फुलिंगनीविस्वदासाप्पास प्रजिह्वाइत्युक्ताः स

प्रपत्यः गर्भा ऽप्रेत्तरिस्संकुत्सितवात् ऽप्रष्टत्वंप्रकृतिमादाय नंदस्वान्मज उन्येत्व इतिवाक्येकृष्णेविश्वेसुरे नंतेइतिवाक्ये

वसुदेवनंदवाचकसंकर्षणवेदस्यनंदजातत्वान् विश्वेदेवाऽस्मारणोऽप्रारणोऽप्रतिश्वजातवेदाश्वयह्वोजाऽप्रजराप्रभुः वैस्वा

नरोनरपापश्चपंक्तिराधाश्चसमम इति यद्यपिविस्वेदेवेषु मुख्योग्नित्समादायपत्रेष्वष्टत्वंप्रुक्तं तथापिभक्तमुख्यत्वेवाधका

भावात् किंचारस्तोन्यरविभूर्तिपर्जन्याः सप्तप्रथिवीमभिवर्षंति वृष्टिभिरिति स्तयैववियार्किःविपरीताः सप्तमिःरुद्रीरिताऽप्र

मृलोकान्भिवर्षतीति तन्वविश्वेदेवानांमित्रादयघोरास्त्र यास्तेऽग्नेवोरास्तनुवः क्षुच्चइष्मैजैव ऽप्रसुकचानारुतिश्चऽप्रसनया

त्वपियासावस्नास्ते ऽग्नेघोरास्तनुवः ताभिरसुंगछयोस्मान्देष्टियंचवयंद्विष्म ऽप्रष्टदेवकीपुत्राऽप्रष्टौप्रथियव्यादिरसाःछं

दोग्ये ऽप्रष्टगोपीकृष्णाः फलप्रकरणे एमन्येपिसमारणोसंति नेषुसप्तर्त्विजः स्युर्पाइत्याचार्याः ऽत्नुणयजंतीति ऋत्विजः

त्विगितिसाधुः सप्तहोतारस्तत्विजः इति श्रुते जुहुतिइतिहोतारः सप्रकारः भुत्यार्थानंदसंदोहग्रंथेरामकृष्णपौत्रजगं

साम्प्रदाय गत ख्या

नांयपुत्रश्रीविट्ठलाभरणदीक्षितकृतेस्पष्टः तत्र मित्रगादिनेसमानामेकत्वं सुबोधिन्यामाज्ञप्रथमा॰लीलानामनस्यात् ततः पदावाक् प्राणैस्तृ
तीयास्यात् इंद्रियैस्ततः परासारीरी पंचमीत्वावं व्यानतो रूपं प्रतिष्ठितमित्येकं रूपमिति कात्यादीनाभगवतीत्यर्थे चेक्रीयाद्वैतं व्रानं
दोमनसरीरंजीवइंद्रियंक्रियास्वंगार इत्यष्टसमष्टिसत्वात् तदुक्तं विद्वन्मंडने नित्यलीलावादे द्वितीयस्कंधनवाध्यायेच तत्रसप्त
पदार्थाः सप्तसमिध ः सप्तजिह्वाः तेमहानारायणारण्यक गीतासुबोधिनी निबंधगोस्वामीपंडितेत्याद्युक्ताः ज्योतिषेच प्रसिद्धाः तत्र
महानारायणः प्रेमस्यपारइत्य रसात्मानं प्रवेस्यादनुवर्त्यैयदेकमव्यक्तमनंतरूपं विश्वपुराणं तमसः परस्तादिति तमः परत्वा
लिंगमुक्तानदेवर्तेनदुस्यनमाउस्तदेवद्वेस्तपरमेकवोनांरष्टाप्नर्तेबहुधाजातंजायमानं विश्वंबिभर्ति भुवनस्यनाभिः नाभिश्च
क्रवर्तीप्रधानस्वत्तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचंद्रमाः तदेवसुक्रममृतं तदापः सप्रजापतिरितिद्वितीयसारीक्रमः प्रथमवंत
स्यापमृतं वाक्यानंदरूपममृतं यद्विभातीतिश्रुतेः प्रभुपरंइत्यादौ सरिपरिवहाष्टकटीकमप्रसिद्धत्वात् भक्तरूपत्वेनभ
क्ताकारकत्वाच्च द्वितीयश्चंद्रमामनोरूपत्वात् तृतीयः प्रजापतिः शरीरत्वात् सर्वेहिसिरसाभिसायत्तदेवदतेविष्णुमित्रइति
चतुर्थोग्निः दहलवाजीवत्वांपंचमस्तुर्यः इंद्रियाधिष्ठातृत्वेन लोलुपत्वात् प्रथमं सुक्रममृतं अपतंगत्वात् पेरिदहाष्टकटीका
यां प्रभुपंडितपालिरवापिताउ प्रजापतिजातानांसुरराणां मतिलोलुपत्वात् षष्ठआपः गोवर्द्धनोद्धरणेजलानिसाकारकाव
धारकत्वात् सप्तमोवायुप्राणत्वात् सारेणस्फुटीकता प्रसमर्थैः तथाचफलप्रकरणसुबोधिन्यां प्राप्त्यनाप्रथमलीले
ति आत्मा देहलजीवरूपत्वात् भक्तवश्यत्वाच्चलीला भक्तवश्यत्वेनात्ममर्यादामपिदास्यं नसीस्युकं दास्याभावरूपांपरिस्य
त्यगोवर्द्धनोद्धरणेजलानिः साकारकावधारकत्वात् मनसातु ततः परेति वालस्यमनआप्राधान्यत्वात् वाक्प्राणैस्तुस्तृ
तीयास्यादिति वाक्श्रीभागवतरूपनिबंधोक्तादिसाधकाटकारकभक्तस्या प्राणवायवः इंद्रियैस्तुततः परेति वसुरध्याय

नवार्थि. अनन्तरूपं दिव्यरूपैः शरीरी पंचमीवाश्येति शरीरं चतुर्भुज मधुनाद्धि भुजं रुक्मिणायं स्थापने पुनः श्चतुर्भुज- पुनर्हि भुजरुक्मिन चतुर्भुजनियमः
८८ शरीरस्य ततो रूपं प्रतिष्ठितमिति उत्क्रममृतमिति अनंतं रूपमानंदमात्र कर पादमुखोदरादिरूपामृतरूपं अमृतमानंद इति भान्तं समष्टि
त्वाद्वा एवं गुणविशेषणविशिष्टस्य महानारायणेन तपांसि तत्तत्पञ्चानंदस्य एवमन्यत् सप्त प्राणा प्रभवंति तस्मात्सप्तार्चिष
समिधः सप्तजिह्वाः सप्तमे लोका येषु चरंति प्राणाः गुहाशया निहिताः सप्त सप्तेति प्राणायंत्य प्राणा अग्नितेरिति शाब्दं अर्चि
षदनित अर्च प्रज्वायां अर्चिस्त्विदृ प्रसिध्यदीप्ये इणि अर्चिसां त अर्चेति रूढिस्तु काली कराली मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा
स्फुलिंगिनी विश्वरुचा सा सुत्त त्र कालस्यात्मनः काली देवी प्रजाकर्त्री लेलायमानः क्रियात्वात् करालीकराख्यो कर्मकरणात् मनोजवा म
नसः स्फुल स्फुलिंगिनी देहस्य स्फुलिंगो जीवस्तद्वत्वादुभयोः एवमन्यापि स्याविश्वदस्या सप्तप्राणस्य सर्वे प्रभवाद्युषा द्विति
सुलोहिमि सत्वासु पञ्चे निपतुक अम्भिषको वमर्थस्तानमिति व्याप्यासु धाम्नां यमुनाजितहितान्व रध्या कीजयां रधि कासिद्धेति
अन्यदनं दसंदेहश्रुतेः समष्टि रघुप्य नंगस्यं रूपत्वेन समष्टित्वात् सत्वायमुजित उहिता राधाद्यपि समजिरजस्यपि सुलो
हिनाद्यन्यत्र पदमेदेवा सत्वाउहिता समिधः सम्यक् दीप्तिकर्त्र्यः सप्तजिह्वाः लेढि जिह्वया नयावाजिह्वा निपातलिह आस्वाद
ने इत्यस्य शेषयजिह्वेति सूत्रे सप्त इमे लोका भूरादयः सप्तसु भूस्तृतीयः शरीरस्य पार्थिवत्वात् भुवः सप्तमं अंतरिक्षस्य वायु
रध्यक्ष इति सुवः प्रथमः आत्मसु पत्वात् महः पंचम् जनो द्वितीयः मनस्त्वात् मनोमात्रमिदं ज्ञात्वेति तपो नगः विरहता
पात् अप मष्टं चतुर्थः सत्यं जीव- वृहद्दम्भरणपके त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मेति ब्राह्मणोप्रणवा अमृतं नामरूपे सत्येनात्मा
सत्यं प्राणाश्छन्न इति छंदसं वरणे ऊ- प- से- छद ऊर्जने म्वा- प- से- छद अपवारणे ऊ- प- से- सत्यछन्नत्वात्सत्यं षष्ठम्
नदिदं साकल्यं ब्रह्म सर्वत्र प्रसिद्धोपदेसाधित्यधिकारिणा उक्तं विराट्वेनेदं पुराणे ध्येय मुक्तमिति भाष्ये विरुद्धधर्माश्रयत्वा

ष्मूर्त्तिष्ठ ष्पुष परत्वं भावनयात्तत्रै व चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां
आविवेशेति महाभाष्यव्याख्याता सप्त हस्तासो ऽस्य सप्त विभक्तयः यजीव १ यत मनः २ येन करणेन कर्मरूपेण ३ कर्मणा इति प्र
योगात् अस्मात् ग्रामद्याय ४ यस्माद्धेतोः कामरूपात् ५ यस्य संबन्धिनः प्रश्नस्य ६ यस्मिन् देहे सूक्ष्मस्थूल मे देवाद्धि वधो ७ का
लयतीति निक्रियाध्याहारेण बोध्यं आरण्यके उभयतः सप्तेन्द्रियकरण जल्पितं तेन वहि योत इति जल्पितं वाक् विषय उपचोयत
इति सप्तेन्द्रियमर्गी ज्ञानेन्द्रियेषु वस्य चक्षुः सम्प्रयोगोत्य करणं इति चक्षुः कर्णौ नस्त इ चत्वारि वेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियेषु अपाणि
पादोपयवनो मुख्येनेति हृद्यं नोस्तीति सप्तेन्द्रियाणि मनसा के षडक्रतवः संवत्सरः सप्तमः सप्ताष्टकानि प्रतिपादकानि भगवद्ध
र्मः षट्धर्मो चेति किंच पृथ्वीतत्त्वं प्रथमाष्टके आपउदं त्वित्येतं अपसप्तम पुष्पाधिकारेण : इन्द्रस्य स्तुयो : आरोगो भ्राजः
पटरः पतंगः स्वर्णजज्योतिषी मान् विभास इति श्रुतेः ते अस्मै सर्वे दिवमांतिपन्ति ऊर्जं दुहानं अनपस्फुरन्त इति कश्यपोष्ट
मः सप्तहामेरु न जहाति सप्तशीर्षण्याः प्राणाः सप्तऋष्याचार्याः अपस्य महमेतान् सूर्यैरिति सप्तर्त्विजः सप्तऋत्विजाचा
र्याः ऋत्विजः ऋत्वीयजनि ऋत्विक् ऋत्विगितिसाधुः तेषामेषाम्भवति सप्तहिंशो नास्तु र्या इति नामगवत्सेवानकूलत्वलक्ष
णं स्वविशिष्टाः जसोड़ा सप्त होता रो ऋत्विजः देवास्त्वादित्याये सप्तः तेभिः सोमाभीरक्षस्व इति शीर्षण्याः प्राणास्तु दिवमंतपेतः
सेतः ऊर्जदुहाना अनपस्फुरंत इति आपस्मित् समवासवाः रोहंतिपूर्व्यारुहः अथाये रष्टपुरुषा तस्वैसाम्भवंति अग्नेनयसु
रेतइति आयस्मिन् समवासवाः रोहंतिपूर्व्यारुहः अथाग्ने रष्टपुरुषस्य तस्वैसाम्भवंति अग्नेनससुपथाराये अस्मात्वि
श्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेमेति हे अग्ने नय सुपथा श्रेष्ठ तम कर्मणा
राये धनाय वित्तज से वायं कीदृ सत्वमित्याह विश्वानीति सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् हां त्वं वा ततुभ्यं सप्तमाग्नि नामान्याह

नवाधि.

९८

अग्निश्च जातवेदाश्च सप्तम इति विसर्पैवाष्टमोऽग्नीनां माम्याह्‌ अग्निश्च जातवेदाश्च सहोजा अजिराप्रभुः वैश्वानरो नर्यापाश्च पंक्तिराधाश्च
सप्तम विसर्प्पैवाष्टमोऽग्नीनां एतेऽष्टौ वसवः सिता इति अग्निः प्रथमं वैश्वानरो द्वितीयः प्रादेसमात्रत्वात्‌ प्रभुस्तृतीयः प्रैवतीति नं
क्तिराधाश्चतुर्थः पाकोयज्ञः राधाः च सहोजाः पंचमः इंद्रियशक्तित्वात्‌ नर्यापः सप्तः अपां नत्वं दरवरस्तद्भूरागात्‌ जातवेदाः प्रा
णाः सप्तमः वायुः शब्दतामापद्यत इति साम्यात्‌ विषपीऽष्टमः सद्वेधा विषयी विषयोऽचेतिनरकर्मेद्दात्‌ नचदोषः किमहं
साधुः माकरवं किमहं पापमकरवमिति वेत्तविद्वांतायाभानकुनस्तरामग्नीनां कथासंपुंडरीकाक्षमिति कपेरासमासनं तद्वद्
क्षिरागां यस्येति तेन ब्रह्मविद्वा कुत्सितत्वं कापेयभाषत इति भाष्ये यद्वा विषय ऽपेवः वेदाक्षरमात्रमपि नांत्यपावकीतिभाष्ये विः
वायुः वार्नैडिरिनडिन्‌ पञ्चक्‌ जीवनं तेन विना सर्प्पः सर्प्परां यस्याः स्तीनि सर्प्पो विनाऽऽप विषपी दिग्गिवा समसे साष्टाग्नयः पर्जन्या
सम प्रथवीममिभवर्षंति वृष्टिभिरिति एतत्पैवविभक्ति विपरिता सप्तवाने रुद्वोरि ताइति स्पष्टं २ अष्टौ दिग्वास सोऽग्नयः अग्निश्च
जातवेदाग्ने श्चेने नाम्नास्वास्तामृवरागं सपार्सिताः देड हस्तारवद्दग्दनः इतो रुद्रापरांगताइति परामर्षरूपं अवरामिनगर्भ
रापः अपरापराष्टर्वपंक्ता अपरिनुपास्मापद्दाशाद्दरूपाः विछपरा एतेन त्वानेन प्रजापतिनाग्नगर्भिराप इत्यपर्थः २ सप्तर्षयः
मरीचि अंगिराः अत्रिः पुलस्त्यः ऋतुः वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाः सप्तस्विरवं ऽनिद्गिति णीरवंदिश्चुरागाविशेस अगस्त्यचा
ष्टमः नथाचाररापके तवयः सप्तात्रश्चइति सर्वेषांयेगस्त्याश्च नक्षत्रैः शंकतोवसन्‌ १ अत्र द्वादस स्कंधोकं धाता
कृतस्यपत्नी हेतिः वासुकी रथकृत्सुनैज स्य उवरुरसेने मधुमासं नयन्त्यमित्यादिषु सप्तधात्रादयः अ अधुना परापराः एत
स्यगर्भारागांश्च स्वरूपारण्याह अष्टयोनिर्मम पुत्रा मम पत्नीमिमामहिं अहं वेदेन मेम्त्तुरघाहर इति अष्टयोनियो भूमिरापो
नलोवायुः खंमनोबुद्धिरेवच अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति गीतोक्ता यस्याः सा अष्टमित्रा या वक्षामारणा अत्राय‍

स्याः साऽष्टरूपा पत्नी ऽदितिर्द्यौरन्यद्यौर्वसमारणाः रुद्रः पतिः ऽश्रियात्वात् प्रजापत्योगर्भः नसर्वः पश्यपत्न्यीत्याह अहं वेदेति श्र
मन्परधंतत्वाहरत्त पुनरष्टयोन्यादिरूपमाह अष्टयोन्यष्टपुत्रं यदिदमंतरिक्षं ऽहं वेद नमेमत्तुरिति पूर्ववत् ऽष्टानां केरणीनां
समाहारः ऽष्टानां पुत्राणां समाहारः सेप्याप्यूर्वे द्विगुः पदात् इति यत् ङिप् ऽष्टानां सुपत्नमाहार ऽष्टपत् इदमेवपर्वपकं परि
दश्यमान मंतरिक्षं सपितेति वस्पामारणत्वात् यद्वा द्वितीयमंतरमाह इंद्रस्य पितृत्वात् अष्टयोनीमष्टपुत्रामष्टपत्नीमम
दिवं अहं वेदेति पूर्ववत् स्पष्टं सत्रामारणं महीमूषुइति ऽष्टपुत्रे सुत्रामाणं शामिंद्रं महीः प्रहरत् मुष्पत्वात् ऽष्टादिति
सहसमष्टचा सह ऽदितिर्यौ १ रदितिरंतरिक्षं २ ऽदितिर्माताति कारलोप ३ सपिता विधेयलिंगं स ऽदितिः ४ सत्पुत्रा
विधेयलिंगं स ऽदितिर्विश्वेदेवाः ५ अदितिः पंचजनाः ६ ऽदितिर्जातमदितिः ७ जातानां चा सोदितिः ऽदितिः भेदोनमर्थः जनि
त्वमिति ननुरुक्ष्मजत्सोनमितिस्य ट्रष्टजनावरोव्यन्नरस्पर्पे वस्तुतच्चिर्मोवोजनित्विभावः देवक्याऽष्टौपुत्रानाह ऽष्टौपुत्रास
इति ऽष्टौपुत्रासोऽदितेः येजाता स्तन्व वरिवेवरूमित्ति ऽदितिरेवकी तत्वेवि स्तारिकाः पुरुषत्वनिर्वाहिकाः पुरुषत्वनिर्वा
हिकाः शक्तयः ऽक्ष्वन्धिकाइत्यासंख्याह वहि राणेवरोये प्रामस्ति तेदेवाः ऽतद्रे सा ऽपास्य रुपमो पतिपत् प्रसिद्धा पुरुषत्वनिर्वाहि
काः उपप्रैत्सप्तभिः परमार्तेडमास्यात् इति उपसमीपेगतवती सप्तभिः पुत्रैः सुषेणादिभिः पराऽपूर्यरूपादितिरुपप्रेत्पूर्वयु
गमिति ऽदितिरपराशब्दरूपाविद्यारूपा सप्तभिः पुरुषैस्तु स्वसना रूपैः करणैः पूर्वमवं प्रजापतियदुपप्रैत् तत्सप्तकंमत्व
वेभवति दशमस्कंधे प्रसिद्धं परमार्तेडमाभरदितीगति पराऽपूर्वरूपा मार्तेडं कससुमरणा दसमो करोत्याभरत्प्रनवनीतिः सप्त
मो तानतुक्रमिष्यमः मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंश १ राश्च भगश्चेद्रश्च विवस्वान् ११ श्चेति इति स्पष्टं गर्भ प्रापकं व्यवच्छिनत्ति
हिरण्यगर्भोह १२ सः सुविसादितिहिरण्यं गर्भेयस्य धाता ह १२ सः एकादशात्र योदसाऽध्यायो कोऽयं दाद्वत्त्वेन त्वानात्मा

नघर्ष्टि
८०

रजःकर्मबकुलं स्नानं च मुचौ देशे शोशीदं चौनिःसुचिसात् नतु पापबत्ति वस्तजस्तार्भं नादित्यदर्मिनि वस्तऽष्टक पुरुषजस्तार्भं लिटः कार्नं च जजाभा
ततङ्गुत् पदं पङ्गनीयम् स्तत्रा(मा)रणमिति इंद्रउक गर्भधांनमाहुगर्भः प्रजापत्यइति दित्याविन्यादित्य पत्युतरस्मात्द्वाराण्यः प्रजापतेरपि पर्मति
ति तैत्तिरीयेसिस्वाध्यं हरितु· शन्नो मित्र· संवरुणः शन्नो भवत्वर्यमा शन्न इंद्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुरुक्रम इति ७१५३४२६
मित्रादिस्तुत्युनयः जिम्मिदास्ते हने मे घाति ऽमिचिम्मिदिशंसतिम्य इतिक्रत् मित्रः ७ चियते वरणोति वा वृत् वरणे क्ष रदीदिम्य उनन्
६६ यन्तिऽर्यमा अन्त्रसन्त्र पानिनिति पानिनः स्त्र्यः इदंतिरुजेद्रेति रन् बृहतां पतिः तद्बृहतोरित्सुट् तलोपौ ३ विस्तव्यापौ
विशेष्विति विष्णुः विषेकिंचेन्निनुः ऊरुक्रमौपस्य २ समष्टि ८ सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमः ऽग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशपति
रात्रऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति ४३७५ २६८१ जीवऽग्निष्टोमपसः जीवऽपियउपेक्ष्यामसंतितनादृशामपि स्वयं जिवपद
वास्यइतिजीवातां स्वतुल्यकरणात् ऽग्निष्टोमशरीरज्योतिष्टोमस्य सरीरेतिश्रयात् सर्वोप्यभिजानातिशिरस्तायं देवदत्त इति
वीर्यामपि शरीरेणवीर्येणशरीरं वीर्यमिति उक्थ्यप्राणं वैराज्ञं विषये वैतक्ष्मात् ऽधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवतेइति
गीतायां इत्रो उसौ सोडस पदार्थसाम्यात् सूक्ष्मसरीरं श्रीरपि सोडसपदार्थात्विनाइत्थादभावात् १ मकाय तासन्य च कर्मकर्तृ
देवाय दिव्यं तननतागधन इति कर्म हरेरपि हरित्वार्थे शरीरेण तद्वशंकरत्वात् प्रश्नोपनिषदः १ ऽत्र तादृशासेवकस्तेषा
तेन वैरागीतोक लक्षणसपन्वयः मनऽपति रात्रं रस्वर्यं विषयोपसेवकत्वेन मूर्तैरपि पूजनात् क्रियाऽप्ताप्तः वेदो कत्वा
त् तोनमपि भवेति पंचरात्रात् स्वयं प्रकाशात्समिष्ट ज्योतिष्टोमः ऽप्तर्यामः सकलसमुदायत्वात् ऽप्तानंदः वाजपेयस्य ब्राह्म
णप्रथमाष्टके सोमन्वकथनात् ऽप्तानंदश्रुगितश्रुतेः धर्मोच ऽप्तानंदऽप्ताप्येतिश्रुतेः समष्टिस्वरूपो धर्म्येकः समष्टिः कर्मधर्मो
ऽप्तानंद इति ज्योतिषे सप्तनक्षत्राणि नक्षत्रगणप्रकरण सुवोधिन्यं प्रथमाष्टके पुरोडश कांडत्वाद्धरेरपि हरित्वेन वैराज्ञं

वर्त्ततरंच उत्कर्षश्चापि वैराज्ये हरेरपि हरिर्यदि भक्त्या चेतसा दृश्यत्वं च सोऽसेवासेवको चिनोतीति वैराग्येण द्वितीयाष्टके व्याय व्याप्ये
निमालभेतेति वायुः प्रत्यक्षं ब्रह्म ईश्वरः पूज्यते लोके दैरपि यदा न दानिरूपाधिकमैश्वर्यं वर्ण्यन्ति मनीषिण इति तृती
याष्टके प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेत्यत्र वीर्यं वीर्यं देवेषु तत्रापि सृष्टौ तत्रापि कामतः सान्निध्ये पुराणं च मूर्धन्येन तत्ते
महद्दिति चतुर्थाष्टके युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वायेत्यत्र यशः यस्यो यद्दिविमृदानां प्रत्यक्षाच्छक्तिवारणात् स्वधर्मे योजयेनेषुत
दाभवति नान्यथेति स्वधर्मे मनोयोजनं मनो हि चंचलं प्रमाथि बलवद्दृढमिति मनोयोजनं न जीवधर्मे पंचमाष्टके सावित्राणि
जुहोतीति सविता पुण्याधिकलक्ष्मेस्य स्येति तद्देहनाकहविरन्दि हो मे श्रियो मे श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकस्तादृशाय दीनि भवती
ति षष्ठाष्टके प्राचीनवंशं करोतीति सदोमंडपे यजमानशाला प्राचीनवंशः प्रथमः केचिदपत्नु पत्नीशालामिति इद
दक्षाधरद्दृश्येते प्राप्यं प्रसिद्धेः अप्रक्रियाज्ञानं पंचरात्रान्न नन्दक्षणां ज्ञातो नरकर्पसे देवस्या स्वभावविजयोयदि हरेरीश्वरस्यापेः प्रीतिस्व
सर्वस्वनिवेदनादिति अत्र श्रीगोवर्द्धनप्रसंगः प्रयदार्थे न ज्योति स्वभावस्तस्य विजयोगोवर्द्धनोद्धरणे न भक्तापेक्षितं सर्वेशेन
अपेक्षितं समर्पणस्यादास्यत्वात् सप्तमाष्टके अजनत्ज्योतिरग्नि है वतानां ज्योतिर्विराट् छंदसां यो सौ ज्योतिर्विराड्वाचोग्नौ संतिष
ते धिरजयभिसंपद्यते इत्यत्रोक्तेः सा साम्यं नमयतु रूपं प्रतिष्ठितं तथा च प्रभु पंडितस्यो प्रसारी परिवदाष्टकटीकायां मम श्लोकः प्रथवा
नो हनत्रकषात्क्रियाः प्रसरणाः प्रनेंगकः श्रीभिर्लीलासदा कुर्वन् रसमधा हृदयेस्तु म इति सर्वपापिफलप्रकरणासु बोधि सकं ततो
रूपं प्रतिष्ठितं नातिवर्त्तते अत्र मिमासा प्रथमस्य तुर्यपादे चातुर्मास्यायागस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः साकमेधः
शुनासीरीयश्चेति तत्र प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिता आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति ४ सौम्यं चरुं २ सावित्रं द्वादशकपालं
५ सारस्वतं चरुं १ पौष्णं चरुं ६ मारुतं सप्तकपालं ७ वैश्वदेवीमामिक्षा ८ द्यावापृथिव्यमेककपालमि ३ वैश्वदेवः कर्मना

नवार्थि · ८१

मेति तत्रेंद्रियस्यक्रियाकांडप्रतिघाद्यत्वादेस्तां ते देहद्वाराण्योर स्मस्थितिकपनाचाद्धनुः इंद्रारण्ये सन द्वतमिति इदंसत्त्व अमृतेन हतं वंधनं यतइंद्रा
राणि कान्त्यादिभि अग्नाष्टमी मतः इवानन पतीतिंश्रुतिः पूषापूषातीति पूषा तव गंधं यदुत्सर्वं गंधान्यानुधनरूपं करोतु यद्वा गंधो थि परमोगमरं
गन्धात करित्यक रोतु यदा कुटिलं असरतं कुटिलोषि त्वकुटिलसहर्षं करोतु लोकवतु लीलाकैवल्यात् नत्र प्रसर्गरोगाभावात् सतेषा
स्यादिति पूर्वाभ्यां नवव्याख्यानं इंद्रस्यत्वेति पूर्ववत् बृहस्पतेर्दधातु हराभिदिति ब्रह्मवैदेवानां बृहस्पतीः ब्रह्मणि संबंधि मूर्धासद्
प्रदेशो वेदोपनिषदि फलकत्वेन दर्शनात् उरुप्रथितमंतरिक्षं कुक्षिन्यत लक्ष्मीकृत्य ऐश्वर्येराज्ञानिष्ठयेन देवं गमे देवंगमनीत्यसिंदे
इंद्राणि इत्यर्थः स्त्रियोवापुरुषवापिमर्भावेन केशव हरिसत्वाणितयांतो श्रुतिनां नात्र संशय इतिवाक्यात् भर्तृसद्भाच्च चैंति
रीयोपवेपोपनिषत्सु सहस्रवषा अष्टात्रिंशच्चतित्रियत्र सहस्रवत्सा १ विं २ वयं ३ रुद्रेम ४ पृथिव्या ५ संभ्रच ६ पाहि ७ सु
संभृता ८ चा ९ संम १० असदि ११ र १२ स्तामसि १३ इंद्रा १४ र १५ सनतउनं १६ पूषा १७ ने १८ गंधि १९ प्रथा
२० स २१ ते २२ मा २३ अस्यात् २४ इंद्रस्य २५ त्वा २६ वाकुभ्यां २७ उत २८ मध्ये २९ बृहस्पते ३० मूर्द्धा ३१ हराभि ३२ उरु
३३ अंत ३४ अनु ३५ इ ३६ हि ३७ देवंगमे ३८ असि ३९ पदानि ४० सहस्रवत्सा अष्टात्रिंशच्च पदानि भवतीत्यर्थ उर्द्धप्रा
राणमुन्नयतीति प्रथम पक्षे तृतीय पर्याये सुरोन्याजलानि रूपस्यं कृत्वा मध्येवासन मासीनं विश्वेदेवाः पद्येनापासतइती
थीन्त्रिरूपरामं संतति ॥इतिश्रीगोपेश्वरस्य पूर्णविरचितौ द्वितीय पर्याये तृतीयानुवाक व्याख्या संपूर्णा ॥ समाप्तम्

उर्द्धप्राणमुन्नयतीति प्रथमपक्षे मध्येवासन मासीनमित्याबाहनकासना
न्यामुपासनइत्युक्तप्रायत्वात् पाद्येनोपासत इत्युक्त अधुना नैवेद्यादि सोधन द्वारा वाहनवासन पाद्येषु नैवेद्यादिशुद्धिमाह शुद्धं
ध्वमित्यादिना द्वितीय पक्ष उच्यते आहारादि शुद्धिर सत्वगोयेति पूर्व वेदार्थ पिनिषधा व्याना वस रउक्तं तदा हनुः शुद्धं ध्वमितिश्रु

८१

दृष्टुद्देहेव्यायेति देवस्तुरीयविभुः सत्त्वदेवः स्वार्थेन स्वे रंस्त तस्य हरिस्त्वार्थे देवस्य वस्वहरिः त्वार्थमाचार्यहृदयेन ब्रह्मद्वेरपराधेष्वगणनात्
नस्मेहितात्मकर्मणे श्रेष्ठतमायेति कर्मविशेषणे नो नं नरं गनमो यत्ते सेकादशैकों नत्रिंशदध्यायोको गृह्यतेकिंच देवयज्याया इति देवा
नां तदंगजानां संगतिकरणाय देवाः सर्वे क्रीडेउपयोगिनस्ते छतनदग्धिकारिकमेव तस्याभ्यां तनद्रसकर्मपरायणं वेदत्रयादेव
त्वेन श्रुत्यग्निकुमारिकामपि विश्लोकमार्गेण पश्यतेति संहितायः चतीयपर्यायेयजुदेवप्रजां संगतिकरणादग्नेष्विति धात्वोर्
नमर्थः प्रथमे प्रजेति ऽप्रलक्ष्य ःविमर्शिनो ब्राह्मणसोऽतनत्रश्रुद्धेवतेरत् तथातनैपा इत्यपुनिबहाज्ञायाः श्रीमद्भाष्यायोक्ते
वेहस्त संबंधकरणाद्दिनात्श्रुधधां मुमुक्षुवैश्वरणमनुब्रजेदिति श्रुतिः इमेहि देहाऽप्रथमस्योत्यात्मनि वेदने बृहदारण्यकं
तनः सिद्धांतरहस्यायुक्तदिशाशुंधध्वं नचसंस्कारे शुधध्वंऽप्रणामप्रक्षे त्र्यंबकं यजामहे इत्यादस्यसेवाप्रकारोक्तेर्महो
धर्मोषुक्तत्वा तत्रशरणादिकमिति वाच्यं श्रेष्ठतमायकर्मणे इति पूर्वमुक्तत्वात् दादिसंस्कारणं मुक्ति तत्वात् भगवद्धे
गमाहनुः मानरीश्वतो धर्मोसीति तयो धर्मः मरणदीप्तिः हेत्वस्योकारत्वं तापोसि ऽप्रस्यैवचोपपत्तेरुक्ष्येति व्यासस्
त्रात् एवंविस्वधाऽप्यपि सर्वधात्लक्ष्मीः साकारस्तद्धोरस्ति प्रथिव्यसिऽप्रेतरिक्षमप्यसि मत्याहारत्यादेव वेदोपनि षद्भूर्भुवः
सुवरिति बाह्यस्तास्ति स्तोव्यादृतयः तासामुह स्मैतां चतुर्थीमहाचमस्यः प्रवेदयते तद्ब्रह्म सऽआत्माऽप्रेगान्यन्यादेवता
ऽप्रत परमंधामा सारानंदस्तेन धाम्ना स्वरूपेण द्वहं वद्धस्वहेस्व यद्वास्वंस्वकीयं ऽप्राहुः तस्मै ऽप्रत्यामपि भोगसांपि
त्वीत लक्ष्मीमारोग्यभोग्यार्थे तत्यत्याह्वाने को हेतुर्मदात्मकत्वाभावादित्याहनुः वसतां पवित्रमसीति वसनामग्न्यादीनां संबंधि
सर्वे पुनातीत्येतादृशमस्ति जानवेदानंदो पिवसुः सर्वात्मभाववम् सर्वात्मभावोमूमक्षस्तत्वमसीसत्तधारमित्यादिनात्
सिंघ पूर्वतापिनीये षडंरंचक्रमित्यादिना चक्रमोक्षद्वारमुक्तं स्वरूपं तु रवडुनवः षडरं ह्रस्त्रुतीभिः तं पिनंभवतीति ऽप्रत्रनु

नवार्थि· इत्तथाऽप्सरा त्रेपेति ऽप्सराभोग सामर्थ्यः तत्त मार्गभेदेन चतुर्भेदेन च तत्त्वपोतरशतप्रकाराः ॥ पंचरात्रइत्याह वसुनापवित्रमासीन्न व
६२ सुनाभक्तिमार्गोपायानां पवित्रे सहस्रधा ऽप्सरापस्य सहस्रसंख्या तवाचि यद्यादिष्टत्तमर्मिति वाक्यात् ऽनन्तलोकोर्भकः स्थावर
जंगम सत्तारूपः हुतो हतः इत्या वै दक्षो सोहविधाने नरसुहुतोदतः कस्मै ददो ते पूर्वे सैवायैदत्त इति सहस्रो कार प्रश्नेउत्तर
माहनुः ऽग्रयेवहत्त इति ऽग्न्ये कर्ममार्गे वहते स्वराप सायमार्गे भक्तिमार्गे तु नाकायान्त्यमुरवायाकं पापं तद्दाहितायेत्तिसो
गरुडं पदं द्यावापृथिवीभ्यामिति यपिसुवोधिन्यां द्वियसंधेप्रथमनो बोसरास्यते योगउक्तः लक्षणसनोप लभ्यत इतिमिरुक्ते
द्यावा पृथवीयागः प्रथमपंत्रार्थनिरुक्तोपत्यासावसरेउक्तः उक्तः स्वाहेन्द्र तु वर्ती द्यावा पृथिव्यु देशेन द्रव्यं त्यक्तमित्यर्थः स्वा
हाप्रयोजनमाह नु सविश्वाप्रसर्वकोतं देवाआवयनाले नेतिधाक्यात् सास्वाहातपानुभावात् ऽग्नयेकुतत्त इत्याहसेति सोग्नि सो
ग्नीविश्वं व्यचति ऽन्नपादेशमपदेशं कतमिति यो जीकन यच यो जीकनो विश्वंकरोति विश्वकर्मा सा प्रथवीजन्ये भ्योदीवितस्य
छेद सिकल्पसेत्यग्नि र्वा सं प्रच्य धवमित्यादि मृ यं पदार्थाः सतोऽप्सरीः ऽप्सर योषि ऽप्सात्मार यः प्रमानभवाधि नतरेतसऽप्सात्म
हेति वाक्यात् उर्मिराग्ने धुः मधुमत्तमाः संप्रच्यध्वं शामाहीनाप्सीभागवते सुवोधिन्यां निवृत्तनधैर्यरूपगीय मानादीति वत् सेवा
नजु रूपं करूजरूपं स्त्रीत्वं नाश्यतेति भावः मेद्रागंभीरास्तु उर्मिराः कामक्रोधा धर्मिभिर्भगवत्सेवा नजुकुल स्त्रीत्वविशिष्टाः सं
प्रच्यध्वं गंभीरत्वेन कामक्रोधादिसोढवाप्युक्त स्त्रीत्वं नास यत्वेतेति कस्मै प्रयोजनायेत्याह धनस्पा सात्त इति ऽप्रच्य द्वारा
धनदभाय ताद्दशदानात्मात्मायच तेनास्यार्थस्य मूलोपनीषत् यस्याम्यतस्य वे देवधास्रणो भूयासं स्वशरीरमेवि चर्षणी
द्वामेमधुमत्तमाकरणीभ्यां भूरिविश्रुवमिति प्रपंचितं प्रकारमाह सोमेनत्वेति ऽप्रमनंस्व नेइतिसोमः ऽप्रात्मानेनात्मनं
त्वादानारं न नश्मिसंकोम्ब पर्णम ऽप्रात्मत्वेनशा व्यामिदम्यर्थ सायुज्यं हक्ष्मदेवेन शोघ्रमेव ध्रुवं फलमितिनि वैधारयो

यच्चद्वै सरवसइति वाक्याच्च पदधाति पूर्वेकांशार्थत्वाद्विशिष्य दधतेइति दधिदधधारसोऽज्ञानधारकं इत्यः अन्य यातमसाज्ञानावरण
स्यात् तेनकं पनादित्यधिकरणे कःइदं गोपरूपास्यप्रगताबरणं संहितापांड्मैगोपो तमोजुषत्वामिति तथाच्चध्यासे वित्तइंद्रसेवा
फलत्वदास्यतिज्ञानावरणासंभवात् जानाति छनियततत्त इतिचैयायिक प्रक्रियायाः दधतीति दधिरिति लोके भाषायांधाकृस
गमिजानि नमिम्य इत्यत्र भाषाग्रहणात् यद्वादधाति सर्वमिदार्थत्वात् सर्वेसर्वमयमिति श्रुतेरिति दधिः अप्राद्गमहन जनकिंकि
नौखिद्रे अज्ञानान्नाहृदंताउमादिम्य श्वकिंकिनौस्त्तशब्दइसिनौपूम्चि उवदिति योगरूढंदधिपदं तथाचविस्वदधिसिरोनरा
वस्याभावेश्रीवासवासयोरिति श्रीवासत्वादिद्रूपभावेयोगैनां वासस्सर्वेषंसर्वेमयत्वात् हेस्वस्वकीयइः रवहन् अन्तः
सेवापरचितं विधायस्पीयतां सुखमिति वाक्यात् विस्मोहव्यं रक्षेति प्रतिप्रश्नः कपुरूपस्तशब्दरूपांश्चरक्षहव्यं रक्षेत्यु
क्तासंप्रश्नेलोट् पार्थिवेनत्वकिस्यात्तस्यास्यधिप्राय सीसःप्राइति वाञ्छा न प्रार्पते हरेरपि हरित्वाद्वै राग्यनिरूपितं वेदप्रा
माराणाद् त्येषु दधिनिरूपितं सोमेनाश्रेगचितिषि इत्युटानवपदनिसोमेन्यानेरण्येत

अत्र वाकस्त्त तीयस्तयोनकांकाभावात् पनसावास मामा १ एवंमूहे प्राराणमुत्तं षनीतिपक्षेश्नावा हनकासनपाद्यनैवेद्या
द्युत्काकर्मरोवगमिति संदेशेपशुपर्सहरणेत्यन्तः अपरं द्वितीयर्द्धं सुवोर्गधर्यां दुर्गविंशाये सोपवीतं वस्त्रद्वय सहितं यत्नवे
षा इत्युक्तपक्षेउच्यते वेदप्राहकर्मरोवा मितिवायुवयोरामकृतमयो उपनिषत्सामाराणात् कर्मरोयैदेवाः त्रिदशातवा
चहेति वाक्योक्ता तेषां संवेधिनी गोरूपा इ समस्तं धोकेयं भूः इक सफिस्युकामतत्वादित्यर्थः सकेपमितिस्युरस्याले
शपूर्विकरणात्प्रत्ययः लिङ् उत्तमपुरुषैकवचनं पदकारमत्तेबेषायेति उप्राइति प्रान्त्यनोगोपालनापिनी योकचतुर्थ्दैक

नवार्थि-
६३

कृष्णस्य गुणामविस्तारिकान्तिश्च्यथने तनुविस्तारेहुः कृष्णरामरूपद्वयेन भक्तत्वात्कृष्णाविर्भावः भारक्रान्तत्वात् द्रष्टाविभविइतिकस्तैस्त्र
योजनापदस्यतन्त्राह वेषापतिकर्मव्याप्तो विषलव्याप्तौ तदा द्वौ उत्पत्ति उत्तराद्धेसुबोधिन्यां वर्णविंशाध्याये सोपवीतं वस्त्रं द्वयसहितं
ब्रह्मवेसइत्युक्तं सरूतार्थे तत्तोब्रह्मन्माह प्रत्युष्टमित्यादि वेदवाक्यत्वाद्धर्मग्लानिरपिनिवृत्ता धरसीत्यादि पूर्ववत् प्रस्यंतस्यमं
त्रत्वं धर्महिंसकः दुष्टानां रामः दुष्टभावानां कृष्णः शंकटप्रसंगेत्र नृतीयपर्यायेवक्तव्य एवं चसक्रायां भुविगोभारहरणाय
पूर्वे कृष्णचरित्रं सुबोधिन्युक्तदिशा तद्धर्माभिनिवेशो रामचरित्रं देवानामसिसमस्त्रिनमस्ति त्यादि देवानां भवतादि रंद्रैर्मे दुष्टपज
न्यतामित्युक्तत्वात् कृष्णोपनिषदि तं होचुः सराः सर्वे इत्युक्ता ब्रह्मरागावासर्वै वेदामहीयेनइति वेदोपनिसदि वेदाश्वलेग्गावो
गोप्यः प्रतोगोपाः सुराश्रपित्त समुदाय पत्तिनन्वा द्वेदा स्वस्तिः स्वातितिविग्रहे प्राह-हमगमेत्तिकिन्रलिउन्यद्धितं सर्वेषां
बोधस्मातः करणादुखदुरीकरणेनमनोरथ प्राप्तिरूपस्यकर्ता भगवत्स्य रणात्दिप्तिपीनत्वं सत्ति प्रतिसापनेतमप्रतर
त्तिसोकमात्मविदितत्युक्त शोकस्तारकः नपुंसकत्वादतो वापिंपप्रितमेप्राप्तरणे स्वस्तिवत्साधनिकादशा स्वरूपमदद्शनेन
प्रत प्रसिद्धं पूरवं जुष्टतमैश्यर्द्दे चेद्रका कारेणाइकटंजुष्टमेकत्वमविविविसत्तं कृष्णपक्षेस्फुटं अग्निमीळेपुरोहितमित्यगित
वेदेन कृष्णइति संकावारषाति तेनविस्वासमयेरोष्टि के स्वरूपा दर्शनेपित्रित्यक्ति इास्य कांमक्रोधादि स्वरूपदैत्यानां स्वरूपस
त्वात तस्यवि श्वास संभवः १ पतसाजंभाजीतापाहृद्दि ९ सिखमुरवात्तायेतियसोदा हृमुक्तिर्भगवान् मुक्तोप्यस्य प्योत्तस्तं
स्तनंपदि प्रस्तुतंनपातात्तदास्तेहमेनस्तनंनपासात्तोस्य हमतिहिंसिषं जुड् मात्वेतिपूर्वमनसागनमाइनोगान् नमाझेग
इतिनाट तदुक्तं सप्रमेध्याये एकदार्भकमायस्वाक्ष मारोप्यभामिनी प्रस्तुतं पाययामास स्तनंस्नेह परिष्लुतेति यसोदां
वाहं कृष्णोहिंसिषं पशिस्वयंत प्रदर्शयेयेकदत्वा प्रदर्शयेये यदि कार्यदशायामपिभक्तिमतीन प्रदर्शये पयमिति जुड्प

पादितत्वदर्शनेन तु वायोस्त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति श्रुते समवायिनो मुखस्यादर्शनप्रसंगाच्च पुरस्तो जंभतो दृश्येऽविदमित्यस्मिन्
इदं जगज्जंभतो भगवतोऽपि मुखद्वारा भगवन्निदं दृश्य इति संबंधितो वायुरूपजगद्दर्शनादेव संबंधयोर्भिन्नं जगन्मायिकं कार्यत्व
दृष्टवन्तीति पक्षं व्याप्तमपि तुं तु श्रुदृश्यते नच वायुरूपजगतोऽनित्यत्वं अप्राण्याबैघत्रनामासि इति श्रुतेः तस्माद्वारा तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आ
काशः संभूत आकाशाद्वायुरिति तैत्तिरीयश्रुतेः प्यतो दर्शनाविषयाय उरुवत्सुरुपाय वाताय मुखद्वाराप्रविष्टाय वर्तमानरूपाय दे
वस्य त्वेत्यादिः देवस्याग्नेः त्वा त्वां वातं सवितृसोमस्य प्रप्रेरस्तो नु-प-से- नच अप्राग्निस्त्वसु इत्यादिना मन्त्र स्तु दोर्यः प्रसवे प्रसवाद्
अश्विनो र्बाहुभ्यामित्यादि यज्ञनिष्पवाय अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां अग्नये इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थीषष्ठ्यर्थे चतुर्थीइति
वाच्यमिति वार्तिकात् अग्नेर्मुखरूपस्य मुखमस्याग्निरिद्धि इतिप्रत्यात् तत्संबंधे तं जुष्टं अग्न्यवत्साग्निसेवितं निर्व
पामि जुहोमीति रुढार्थ निर्गतो बीजसंतानोऽत्रेत्यनुपयस्मात् तत्संकरोमीति योगिकार्थः वा तन्निर्वापे वहरास्यनिधाय
स्यात् अपापमापाप्मपः सर्वा इति तत्कल्पेप्रसुके इषस्य जगतः स्वामहे अग्नीषोमाभ्यामिति अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ
इतरेतरद्वंद्व इदग्ने सोमवरुणयोरितीति अग्ने स्तुतसोम स्तोमा इति पर्यैक्त्वं तस्माज्जंजम्यमानादग्नीस्तोमौ निरक्राम
तामिति श्रुते अग्नीषोमसंबंधी वायुः संबंधस्तदाम्य समवायपर्यायः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वार्तिकात् अ
ग्निसोमसंबंधिनं वातं संबंधस्तदाम्यं ननु जगद्रूपवायोः कार्यदर्शनवत्वादग्नीसोमात्मकत्वे तैत्तिरीयोक्तात्मरूपत्वेऽपि तैत्तिरी
ये ब्रह्मादित्ययोरणुक्तत्वे न तयोरत्नं कोकिं बीजमिति चेन्न यागत्वेन द्विदैवत्वात् सानत्वे तु च नु व्याप्तत्वं मुच्यते तदुक्तं
तैत्तिरीये भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयते मह इति तद्ब्रह्म
स आत्मा अंगान्यन्या देवताः भूरारात्मुन्कां महः इत्यादित्य पुनर्भूरादिकमुक्तामदं ह इति चेद्रमा पुनर्भूरोऽभुकामह इति
दिक

चंद्रमसौ मा पुनर्भूरायुक्तं मह इतिवचस्ता पुनर्भूरादिकमुक्तं मह इत्यन्नमिति तत्र चाग्निर्वसुपते सत्यप्रयोजविरुक्ते स्वाहाकृतिनां मसुपालन
सोमपदच्चौ वाग्नियद्वाभूरित्वायाग्निरिति श्रुत्या भूरूपप्रथिव्यासाग्नित्वोक्ताभूरूपान स्याग्नित्वे सिद्धिमिति महइत्यन्नापि पत्रपदेन
गतिरिति सर्वमस्य अतएव वक्ष्यतर्हि अग्निरिति पंचविंशाध्याय उत्तरार्द्धे सुबोधिन्यां अग्निषोमचतरार्द्धे चतुर्दशाध्याये विचारितो
इदं देवानामिति वेदोपनिषदुक्तात्माधिभूत रूपं अग्राप्तवेर्यदमतः छंदः तस्य बलरूपस्य राह आत्मनाकृस्येन सह वर्तमानस्य इद
मनुवर्तते आकाशे सशरीरं सत्यात्ममायाराममं तत्प्रानंदं इंगतिसमद्धं समेते इतानो मसुराराग उत्साहइशानंच किमर्थमित्यपाह
स्कान्से वेत्यादि स्कान्निस्थायै वद्वेति किन एतव्यथक आत्मानं तत्प्रतो नरावतारोनभवंति यथार्जुनोनाभगवत्तेकामरादित्य
हरणेन बुद्धिमान् त्वं तु व्यथक इत्यबुद्धिमान् अतोरात्रे प्रतादानभागहसाय अतो भगवतेगमित्सिहा भगवत्क्रीडयाह सुवर
भोमि सुवः अभिशब्देन शब्दैः प्राकृतैरपिचेद्रविलोमालेउंगो इत्यादिभिरविरव्येषं विशब्देन वायुरूप रवे पंअधीष्ट पश्यामिति
विविध्येयमितिलेट वसिष्ठः विश्वलासान्न यत्तीगित्विंचंद्र स्तस्य सेवेधैवैस्वान रंज्योतिः एवं विधाम्बुगवतोयावेदावनष्ववासेरा
दतित्याधेन वह इनेपीयंलीला लीलाम्टहारागं रहराम्याह इहेत्तां दुर्यइति दुर्यो गृहाः धामदिवि सुपर्णसुलु गोभि उत्ताः साधु
वा प्रथिव्योरंतरिक्षे प्रथिव्या च वा वायुरंतरिक्षस्याध्यक्ष आत्माप्रकरणादिति व्याससूत्रा भूरादौ नानैतिरीये वसुवाचदहंसा
मिमुर्क तत्रदिवो गोलोकत्वाद्भवामपि गोरूपदपमधर्मसत्वात् अंतरीक्षे पक्षीधर्मः सुविरक्षरूपा अंतरिक्षे विसेसमाह
उर्वैत्तीक्षिमिति उरुविस्तीर्णे अंतरिक्षं यागमनु इहिक्रीडार्थं ततोहितालेभुवनस्य गोपाहिरण्यपंशकुनिति र्दृष्टत्वानेति तेनक्रीडा
दर्शितं इति भंगति इत्यांगतिमाह आदित्यास्तोयेति आदित्याः प्रथिव्याः सुतास्ततो कांतसुरात्मनेविरजउपस्थे व्यस्तनलोक
सप्तकेप उपस्थ सम्मिन्नसादयामि जघन्यगुरुरानि स्या अधोगछंतिनामसाइतिवाक्यात् निम्नतीतास्यत्वोनो पस्थ इति अगेह

वैरस्येति ॥ हे अग्ने विरसरूप हव्यं गोपादिकं रः सः अनुसन्धात् तथा अनन्यत्वात् हेत्व स्वकीयसंयोगभक्तिदातः गुप्तिरुका ४ ॥ इति श्री
गोपेश्वर स्वप्रदर्शितवेत्तुः कृतौ ... व्याख्यानसमाप्ताः ॥ शुभं ॥ श्रीरस्तु ॥
सर्वेषां बलिपदार्थस्य भोक्तुं द्विस्याध्याये षष्ठमाध्यायक्रीडामाह देवो वइति द्वेवनित्यक्रीडास्पोगर्गः सवितृत्वत्तस्वरूप ज्योतिर्वितादृ
त्व तद्वदत्र सूर्यवत्ता सान्तुर्नेत्रज्योतिषामयनमित्य ससबोधिना बोमुख्यानंदादीन उत्पन्नानु डत नामकरणरूप संस्कर्ता
उड्शब्दे संस्कारे ए पवनकर्ता अधिदेवेन पवित्रेण नंदवसुदेवे प्रार्थितेन पवित्रेण द्विजातिसंस्कारेण सह वसो सूर्यस्येति व
सोनंदवसुदेवादे रश्मिभिः कृपावलोकनरूपाभिः सूर्यस्य यथा कृष्णादे रश्मिभिः कृपावलोकनरूपाभि म तस्त्वाभ स्वरासिद्धाभिः नं
दः किं मकरद्धस्तनित्यागमि रुक्ता सर्वे स्मै बलिमावहंति स्वाध्यायान्नप्रमादितव्यमिति च वेदोपनिषत् नवमाध्याये क्रीडामाह
आपो देवरिति आपः गंगारूपादेवीभगवतादेवतादिकवी अपिते नलकूबरमणिग्रीवक्रीडायाम् अग्ने पुनः पुनः तेनोक्तिपुनः पश्चा
नुलीला अपि पुत्राः अग्नेगवः कृष्णावतारादन्ते गवः रक्तपीतशुक्लरूप वेन्यः पश्चात् कृष्णोपि अष्टमाध्याये पूर्वं आसीद्वर्णा
स्त्रयोह्यस्य गृह्णतोनुयुगं तनु शुक्लो रक्तस्तथापीत इदानीं कृष्णतां गत इति अनु कृष्णेस्तस्य चेति व्याससूत्रात् अग्ने शुक्लश्चे
गवः नलकूबरमणिग्रीव रूपेणगवः स्तोष्यः उ. रादे. म्बा. आ. अनि अग्न मिमं यज्ञं नयन अग्ने इमं सर्वात्मभावे यज्ञं नल
कूबरमणिग्रीवस्तुत प्रामाण्यान्नयनः यज्ञपतिं सर्वात्मभाव रक्षकं धनं अत्रं च अग्ने व्यासरूपेण दसमेध्याये इमं यज्ञम्
लखलस्य देवस्य सबंधरूपं नयत उत्पात दर्शनेनान्यत्र गमनेन दस्य कृष्णरूपत्वानि रूपरगाध्याय कादसे प्रापयन षद्भिः श्लो
कैः यज्ञपतिं उलूखलान्मोचकं श्रीनंद अधिवेयप ज्ञोन्यथा स्यादिति मोचको यज्ञपतिः नंधत नतु स्त्रियो वयमां वो नरप्रल
पाधराः कथं नलकूबरमणिग्रीवादिरूपतेन्यते प्रतिबंधक वन्त्र हर्तिं आह पुष्पानिद्रो वराणी तेन्यादिन याचश्रुतिः तस्मा

दिद्रो विभेन सप्रजापतिमुपाधावत्तं सत्तुर्मैजयन्तीनस्मै वज्रंप्राच्छ्रत्य प्रायच्छदेतेनजहीतितेनाभ्यायतोति सुसमाविद्रेष्टरागोनन्नासा
लेनार्थभुपमिंद्रं इंद्रोस्माकरसहकर्मीत्यपंक्षानंवत्रत्रयै स्त्रवोधेत्नुयै प्रोक्षितास्थेति शुध्यंनराजपेक्षाः आपोस्मान्सीघुचि
शुचीरिति वाक्यात् अपमार्यस्तत्तीयपर्याये अत्र तु वृत्रवधेन दैत्यकर्मणा देवयज्यायाश्च प्रवृत्तौ युमंनंहृदयोवाल्मनारप
राणूपाः प्रोक्षिताः पशब्देन प्ररणोक्तेन प्रकृष्टेन प्रतिबंधकभिवृत्तौत्स्यसेवा हैमन्ताःस्या अत्र वेदोपनिषद् अग्नेत्तस्य देवधास
रणो भूयासमित्याद्यन्त्तनोमेश्रियमांवहेत्यंता सदंभ्वारस्य श्रीजनकत्वात् लोमशंपशुभिः सहस्वाहेतिवेदोपनिषदाह अग्नयेजु
ष्टमिति अग्नयेवेत्तस्रणेजुष्टं प्रागिनिर्जुष्टं प्रीत्याप्येवितंनौ वत्सपालकोसप्रातरास्नोहं गोवत्सान्ध्यारयंतीबिचेरजुरित्यत्र मंगलभो
गगोचारणरूपसेवाविस्यंनीनीवतिच्चारुचिरं दिव्यस्तगोंधमंदिनी जनन्युद्दतं प्रास्पसुरवंसुभयतुर्जइत्यत्र द्वादसे
ध्याये प्रोक्षामिपूरणंसर्वात्मभावदानेउसामिप्रायापाम तुजंहृदयपुष्टिमार्गीयावेदेमर्यादाति रूपके पुष्टचार्यस्यगोधाम्ना
वान्नंहृत्शिति रूपणामासिदिति चेत्तत्राह अतिसोमाप्यामिति अतिर्वैछमवज्वरः अथ नारायणरणोदेव इत्युत्तरार्द्धे नारायणास्त्रष्टः
सोमोमहादेवः तेनयज्ञेनारायणात्मनेसोमरूपभक्तसेवनातित्वाय तदुक्तं ममोत्तमश्लोकजनेषुसरव्यमिति वृत्रासुरचतुः
श्लोकीव्याख्याने पुष्टिमार्गमोसो निरूप्यतेइति प्रतिज्ञायभक्तसंबलितनरावभगवात्फलतीति यज्ञेनेति रूपणेनयदेवविप्र
येतिश्रुत्यार्पानुरोधउक्तः अतः सर्वात्मभावदान्तुः समर्पणात् शुंधध्वमित्याह शुंधध्वंदेव्यायकर्मणा इत्यादि सर्वात्म
भावप्राप्तिः शुद्धिः वेत्तसंबंधकरणं च दैव्याय कर्मणा उपनिषद्दादेवयज्यायेयज्ञनारायणयागाय यज्ञानां बहुविध
त्वात्क्रियायागायेत्तु नेदृगिति रूपणमितिचेत्त सर्वात्मभावस्य पुष्टिभक्तेश्च दानं स्यता नुग्रहसाध्यत्वेन यागसाध्यकत्वादि
तिचेन्न साधनत्वेन मर्यादाभक्तिसत्वोत्यंतानुग्रहेणपुष्टिभक्तिगोदीनेनसर्वात्मभावस्तदुत्तोयागोवर्हुविधोविवक्षितइति